

Turks-Nederlandse moslims en ouderenzorg in Nederland

Morele afwegingen van twee generaties

MASTERSCRIPTIE 'RELIGIES IN HEDENDAAGSE SAMENLEVINGEN', TRACÉ RELIGIEWETENSCHAP
DEPARTEMENT FILOSOFIE EN RELIGIEWETENSCHAP
FACULTEIT GEESTESWETENSCHAPPEN
UNIVERSITEIT UTRECHT

STUDENT: MAAIKE ROSELINDE DE LANGE
STUDENTNUMMER: 3341488
EERSTE BEGELEIDER: DR. DAAN BEEKERS
TWEEDE BEGELEIDER: DR. NICO LANDMAN

UTRECHT, 6 SEPTEMBER 2016

Inhoud

Voorwoord	5
Hoofdstuk I. Introductie	7
1.1 Inleiding	7
1.2 Probleemstelling.....	9
1.3 Wetenschappelijke relevantie	10
1.4 Maatschappelijke relevantie	10
1.5 Methode	11
1.5.1 Interviews en respondenten	12
1.6 Opzet	14
Hoofdstuk II. Cultureel gevormde perspectieven	16
2.1 Visies op ziekte en zorg	16
2.2 Ouderdom	17
2.3 Ouderdom in de islamitische geschriften.....	20
2.4 Traditioneel Turkse familiestructuur.....	21
Hoofdstuk III. Turkse moslims in Nederland	24
3.1 Turkse moslims in Nederland	24
3.1.1 Turks- islamitische groeperingen	25
3.2 Demografische verschillen tussen eerste en tweede generatie	26
3.3 Etnische en religieuze identificatie.....	29
Hoofdstuk IV. Verschuivingen in de Nederlandse samenleving.....	31
4.1 Veranderende verzorgingsstaat	31
4.2 Citizen regimes	32
4.3 Morele en culturele integratie	35
Hoofdstuk V. Turks-Nederlandse ouderen en zorg.....	38
5.1 Kwetsbare groep	38
5.2 Terughoudendheid ten aanzien van zorg.....	40
5.3 Behoeften	43
Hoofdstuk VI. Morele waarden	45
6.1 Morele registers	45

6.1.1 Morele registers en ouderenzorg.....	47
Hoofdstuk VII. Denken over ouderenzorg binnen de oudere generatie.....	50
7.1 Zorg voor eigen ouders.....	50
7.2 Verwachtingen van de familie.....	52
7.2.1 Andere netwerken.....	55
7.3 Mannen en vrouwen	55
7.4 Ouderen en zorgvoorzieningen.....	56
7.4.2 Zorgacceptatie.....	57
7.5 Toenemende religiositeit	58
7.6 Remigratie en zelfredzaamheid.....	59
7.7 Morele opvattingen.....	60
Hoofdstuk VIII. Denken over ouderenzorg binnen de jongere generatie.....	62
8.1 Zorg voor eigen ouders en verwachtingen van familie.....	62
8.1.1 Het gezin en de extended family.....	64
8.1.2 Mannen en vrouwen	65
8.2 Rol van religie	66
8.3 Zelfontwikkeling	67
8.4 Zorgacceptatie.....	68
8.5 Morele opvattingen.....	70
Hoofdstuk IX. Conclusie.....	72
Bronnen.....	77
Bijlage	80
English summary	80
Interviews	82
Interviewvragen semi-gestructureerd interview	83

Voorwoord

Voor u ligt mijn scriptie ter afronding van de masteropleiding 'Religies in Hedendaagse samenlevingen' aan de Universiteit Utrecht. Deze scriptie behandelt de vraag in hoeverre de jongere en de oudere generatie Turks-Nederlandse moslims verschillen in hun opvattingen over zorg voor Turkse ouderen in de Nederlandse samenleving. Mijn interesse voor dit onderwerp werd gewekt door de moeilijkheden waar mijn moeder in haar werk als verpleegkundige in de ouderenzorg tegenaan liep. Deze moeilijkheden leken ook aan te sluiten bij discussies over religie in het publieke domein. Dit heeft uiteindelijk het onderwerp van deze scriptie tot resultaat heeft gehad.

Met deze afronding kijk ik met veel plezier terug op twee volle jaren waarin ik veel inspirerende docenten en studenten heb ontmoet die met eenzelfde interesse naar religie kijken in de samenleving als ik.

Het schrijven van deze scriptie was niet altijd gemakkelijk, maar dit onderzoek heeft mij ook in aanraking gebracht met interessante en hartelijke mensen die mij graag verder wilden helpen met mijn onderzoek. Ik wil van deze gelegenheid graag gebruik maken om een aantal mensen te bedanken die mij geholpen hebben om deze scriptie tot een goed einde te brengen. Allereerst wil ik graag mijn scriptiebegeleider Dr. Daan Beekers bedanken voor zijn enthousiasme, enerverende brainstormsessies en kritische feedback. Veel dank gaat uit naar Gökhan Öztoprak, Cagla Rousian en haar familie die mij niet alleen hartelijk ontvangen hebben, maar mij ook geholpen hebben met het vinden van ouderen die met mij in gesprek wilden gaan over ouderenzorg. Merve Sahan wil ik bedanken voor haar hulp als tolk, zonder haar waren een aantal gesprekken niet mogelijk geweest. Daarnaast ben ik alle achttien respondenten dankbaar die met mij het gesprek wilden aangaan over ouderenzorg. Zij hebben mij vanuit diverse perspectieven verteld over hun opvattingen, angsten en wensen en de werkelijkheid waar zij tegenaan lopen.

Ook een aantal personen in mijn persoonlijke omgeving verdient het om hier genoemd te worden. Allereerst wil ik mijn vriend bedanken die mij de afgelopen maanden heeft gesteund en niet heeft geklaagd over alle boeken, artikelen en paparassen die het huis bedolven. Nanni Kulling, Carlein Kuperus, Anne de Lange en Lynn van Rijnsoever wil ik bedanken voor het nakijken en het leveren van commentaar. Tot slot wil ik mijn schoonzus bedanken die me met haar interesse telkens weer wist te enthousiasmeren.

Hoofdstuk I. Introductie

1.1 Inleiding

In Nederland hebben we, in tegenstelling tot sommige andere landen, een zorgsysteem waarin iedereen, enkele uitzonderingen daargelaten, verplicht is een zorgverzekering te hebben waardoor de zorg voor iedereen toegankelijk en betaalbaar is. Toch blijkt het zo te zijn dat er niet door alle bevolkingsgroepen in dezelfde mate gebruik gemaakt wordt van het zorgsysteem. Zo is uit verschillende onderzoeken (SCP, 2004; Smits & de Graaff, 2007) naar voren gekomen dat onder andere Turkse ouderen relatief weinig gebruik maken van zorgvoorzieningen in Nederland. Uit het rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen* uit 2004 komt naar voren dat deze groep kwetsbaar is doordat mensen uit deze groep vaak slecht de taal beheersen, een laag opleidingsniveau hebben en daarmee ook weinig financiële middelen tot hun beschikking hebben staan. Al deze factoren gaan over het algemeen gepaard met een slechtere gezondheid en naar verwachting een groter gebruik van zorgvoorzieningen. Uit verschillende buitenlandse onderzoeken naar het gebruik van zorgvoorzieningen door islamitische minderheidsgroeperingen (Alfarah et al, 2012; Ajrouch, 2005; Ajrouch, 2007; Ajrouch, 2008; Ajrouch & Fakhoury, 2013; Khan & Ahmad, 2014) komen verschillende redenen naar voren die kunnen verklaren waarom er door islamitische (Turkse) ouderen zo weinig gebruik gemaakt wordt van zorgvoorzieningen. Uit deze onderzoeken komt naar voren dat taalbarrières, geringe financiële middelen en zorgen over de afwezigheid van culturele en religieuze voorzieningen belangrijke factoren zijn waardoor bijvoorbeeld Turkse ouderen weinig gebruik maken van zorgvoorzieningen. De meest bepalende factor lijkt echter te maken te hebben met opvattingen over familieverplichtingen met betrekking tot zorg. Religieuze bronnen en culturele opvattingen van een traditionele familiestructuur spelen hierin een belangrijke rol. Aan de ene kant geven religiewetenschappers (Sapp 2008; Moody, 1990) aan dat er binnen islamitische bronnen een duidelijke boodschap te vinden is dat kinderen voor hun ouders moeten zorgen. Aan de andere kant geeft de Nederlandse socioloog Ibrahim Yerden (2000) aan dat bepaalde culturele opvattingen met betrekking tot familieverplichtingen vijftien jaar geleden een belangrijke rol speelde bij Turkse Nederlanders. Ook Amerikaanse sociologe Kristine Ajrouch (2005; 2007; 2008; Ajrouch & Fakhoury, 2013) vond in haar onderzoek dat ouderen graag zouden willen dat hun kinderen voor hen zouden zorgen, maar wilden hen ook niet tot last zijn. Deze ouderen wilden hun kinderen niet extra belasten omdat zij ook al druk waren met hun baan en het gezin. In het Amerikaanse onderzoek is echter niet naar de opvattingen van de kinderen gevraagd terwijl zij wel een belangrijke rol spelen in de verwachtingen van ouderen. Hoewel Yerden (2000) in zijn onderzoek wel de kinderen heeft

betrokken is dit onderzoek inmiddels al weer enigszins gedateerd. Een nieuw onderzoek naar de opvattingen van ouders en hun kinderen lijkt me daarom van belang.

Hoewel de ouderen vaak al decennia in Nederland zijn, zijn zij waarschijnlijk in mindere mate beïnvloed door de Nederlandse cultuur. Deze mensen zijn vaak beperkt de Nederlandse taal machtig en hebben zich voornamelijk bezig gehouden met mensen en organisaties van binnen de Turkse gemeenschap. Voor de jongere generatie die hier opgegroeid is, is dit anders. Zij hebben van jongs af aan de Nederlandse taal geleerd en zijn hier naar school geweest waardoor zij meer in contact zijn geweest met een aantal dominante normen en waarden binnen de Nederlandse samenleving. Doordat deze generatie meer in aanraking is gekomen met deze dominante normen en waarden is het mogelijk dat hun opvattingen over zorg, religie en familieverplichtingen verschillen van die van de oudere generatie. Doordat de kinderen van deze groep ouders zelf te maken hebben met verschillende culturele achtergronden, de Nederlandse en de Turkse, met wellicht verschillende culturele waarden, kan het zo zijn dat zij anders tegen ouderenzorg aankijken dan hun ouders. Verschillende normen kunnen voor deze groep belangrijker zijn dan voor hun ouders.

Om te kijken of er inderdaad sprake is van een verschuiving in normen, waarden en opvattingen bij de jongere generatie wil ik gebruik maken van het concept *morele registers* van de sociaal-cultureel antropoloog Samuli Schielke (2009, s30). Schielke beschouwt individuen niet als congruente eenheden met een eenduidig moreel streven. Hij stelt dat mensen op verschillende manieren vanuit een verschillend kader of perspectief kunnen kijken naar de wereld, maar ook vanuit verschillende kaders over onderwerpen kunnen denken en spreken. Zo is het mogelijk dat men over "het goede leven" kan denken vanuit een religieus kader, maar bijvoorbeeld ook vanuit een perspectief van zelfontwikkeling of familieverplichtingen. Deze leveren waarschijnlijk elk een andere opvatting over het goede leven op. Deze kaders of perspectieven noemt Schielke *morele registers*. Het kan zo zijn dat de twee generaties Turkse Nederlanders verschillende *morele registers* hanteren of dat zij de registers op een andere manier vormgeven. Binnen het concept van *morele registers* is er niet sprake van één moraliteit maar een verzameling aan moraliteiten binnen een persoon. Het is mogelijk dat de jongere generatie beïnvloed is geraakt door bepaalde dominante normen en waarden uit de Nederlandse samenleving waardoor er voor hen andere registers dominant kunnen zijn dan bij de oudere generatie. Op deze manier is het mogelijk om de complexiteit van verandering en culturele en morele integratie eer aan te doen.

Naast dat er sprake kan zijn van een verschuiving in normen en waarden bij de jongere generatie is er ook sprake van een veranderend beleid van de overheid en veranderingen in de zorg. Tot slot is er ook sprake van een veranderende visie op integratie die van invloed kan zijn op de opvattingen van de jongere generatie. Ten tijde dat de eerste generatie naar Nederland kwam was het Nederlandse beleid er nog op gericht speciale instellingen en organisaties voor specifieke

groepen te ondersteunen (Duyvendak, Tonkens & Hurenkamp, 2010). Nu deze eerste generatie de oudere generatie vormt binnen de Turkse gemeenschap en ouderenzorg een belangrijker thema wordt is het beleid in de Nederlandse samenleving er niet meer op gericht om speciale instellingen en organisaties voor specifieke groepen te ondersteunen. De nadruk ligt nu voornamelijk op een individueel cultureel burgerschap (Duyvendak, Tonkens & Hurenkamp, 2010; Maussen, 2006; Schinkel, 2008; Sunier, 2000). Immigranten worden in de huidige samenleving pas als volwaardig burger beschouwd als zij zich ook cultureel en normatief aanpassen aan de Nederlandse samenleving en is het niet langer genoeg om voor de wet als burger beschouwd te worden. Deze heersende opvattingen kunnen ook van invloed zijn op de manier waarop de jongere en de oudere generatie om willen gaan met ouderenzorg.

Niet alleen is er sprake van mogelijk verschillende opvattingen tussen de twee generaties met betrekking tot ouderenzorg, maar is er ook sprake van allerlei veranderingen in de Nederlandse samenleving. Juist doordat integratie, islam en ouderenzorg op dit moment actuele thema's zijn is het interessant en van belang dat er nader gekeken wordt naar ouderenzorg voor Turkse moslims. Juist omdat deze groep vaak een islamitische achtergrond heeft, is het ook van belang om te kijken naar de rol die religie speelt in dit vraagstuk.

1.2 Probleemstelling

Uit bovenstaande volgt de volgende vraag met betrekking tot zorg voor Turkse ouderen in Nederland:

Hoe spelen verschillende morele registers een rol bij twee generaties Turks-Nederlandse moslims, respectievelijk zestigplussers en hun kinderen, in het denken over ouderenzorg tegen de achtergrond van de Nederlandse samenleving?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik de volgende deelvragen opgesteld:

- *Wat houdt het concept morele registers in en wat is de analytische waarde van dit concept?*
- *Welke morele registers kunnen we onderscheiden met betrekking tot ouderenzorg voor Turkse Nederlanders?*
- *Welke morele registers hanteren leden van de jongere generatie met betrekking tot ouderenzorg en hoe worden deze morele registers ingevuld?*
- *Welke morele registers hanteren leden van de oudere generatie met betrekking tot ouderenzorg en hoe worden deze morele registers ingevuld?*

- *Welke culturele (en religieuze) opvattingen met betrekking tot ouderdom en zorg spelen en rol bij ouderenzorg voor Turkse Nederlanders?*
- *Wat zijn de belangrijkste aspecten en ontwikkelingen met betrekking tot ouderenzorg in de Nederlandse samenleving en de zorg?*

- *Hoe kunnen de twee generaties Turkse Nederlanders getypeerd worden en hoe verhouden zij zich tot elkaar?*

1.3 Wetenschappelijke relevantie

Hoewel er onderzoek is gedaan naar de wensen en verwachtingen van (Turkse) islamitische ouderen als minderheid in een niet-islamitisch land en de manier waarop zorg bij hen zou kunnen aansluiten, ontbreekt het in de literatuur aan onderzoek naar de wensen en verwachtingen van hun kinderen (Alfarah et al, 2012; Ajrouch, 2005; Ajrouch, 2007; Ajrouch, 2008; Ajrouch & Fakhoury, 2013; Khan & Ahmad, 2014). Uit diverse onderzoeken onder oudere moslims in het Westen van onder andere Smits & de Graaff (2007) is mede naar voren gekomen dat zij graag verzorgd willen worden door hun kinderen, maar dat zij hen aan de andere kant ook niet willen belasten met extra zorg omdat hun kinderen ook druk zijn met een eigen baan en gezin. Kinderen lijken een grote rol te spelen in de verwachtingen van moslimouderen met betrekking tot ouderenzorg. In deze onderzoeken ontbreekt het echter aan de eigen opvattingen van deze kinderen. Om een beter inzicht te krijgen in de manier waarop er binnen families in Turkse gemeenschappen omgegaan wordt met ouderenzorg lijkt het mij van belang om ook inzicht te krijgen in de manier waarop de jongere generatie hierover denkt. Deze generatie is immers veelal opgegroeid in de Nederlandse samenleving wat ook van invloed kan zijn op de manier hoe zij in het leven staan en zich identificeren

Om beide voor de twee generaties te onderzoeken welke morele opvattingen zij hanteren met betrekking tot ouderenzorg is het van belang om data van deze groepen te gebruiken die ook specifiek gericht is op morele opvattingen over ouderenzorg. Ondanks dat er al de nodige literatuur is met betrekking tot ouderenzorg voor Turks-islamitische ouderen, is het voor dit onderzoek van belang om ook deze groep nog eens te benaderen, maar nu vanuit het perspectief van morele registers. Een vergelijking tussen verschillende opvattingen waarbij alleen leden van de jongere generatie benaderd worden vanuit het perspectief van morele registers is geen gelijkwaardige vergelijking. Daarnaast zijn bestaande onderzoeken vaak in het buitenland uitgevoerd en is onderzoek naar Turks-Nederlandse ouderen beperkt.

1.4 Maatschappelijke relevantie

Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis is er op grote schaal sprake van Turks-Nederlandse ouderen. Het is mogelijk dat deze ouderen en hun families andere opvattingen hebben over ouderenzorg dan de opvattingen die dominant zijn in de Nederlandse samenleving. Het is belangrijk om de opvattingen van deze ouderen en hun families te onderzoeken zodat er ook aan hun behoeften tegemoet gekomen kan worden.

Aan de ene kant kan familie van de jongere generatie verwachten dat zij de zorg voor hun ouders op zich nemen terwijl er aan de andere kant door de samenleving verwacht wordt dat zij cultureel integreren in de Nederlandse samenleving. Deze culturele integratie kan inhouden dat beide partners werkzaam zijn waardoor er minder tijd overblijft om voor ouderen te zorgen. Deze generatie kan hierdoor te maken hebben met een tweestrijd tussen verwachtingen van hun ouders en verwachtingen vanuit de Nederlandse samenleving. Inmiddels is het echter ook zo dat er in het Nederlandse zorgsysteem meer van familieleden wordt gevraagd om ondersteunende taken op zich te nemen. Een dergelijk zorgsysteem sluit weer meer aan bij de traditionele familieverplichtingen waarbij de kinderen voor de ouderen dienen te zorgen. Dit vraagt echter ook van mensen dat zij minder werken en meer tijd maken voor zorgtaken. Cultureel integreren is hiermee voor deze generatie complex en tegenstrijdig geworden. Geslaagde integratie is dan haast niet meer mogelijk. Het is interessant om te kijken hoe deze jongere generatie hier zelf mee om gaat.

1.5 Methode

Om mijn vraag te kunnen beantwoorden maak ik gebruik van zowel literatuuronderzoek als een kwalitatief empirisch onderzoek. Door middel van het literatuuronderzoek zal ik een beeld schetsen van de complexiteit rond het vraagstuk naar zorg voor Turkse ouderen. Hierbij zal ik ingaan op verschillende religieuze en culturele opvattingen met betrekking tot zorg en ouderdom. Daarnaast schets ik een beeld van een aantal belangrijke veranderingen in de Nederlandse samenleving met betrekking tot zorg en veranderende opvattingen over integratie. In het theoretisch kader zal ik ook een aantal verschillen tussen de twee generaties Turkse Nederlanders duidelijk maken. Uiteindelijk wil ik vanuit het concept van morele registers kijken naar de manier waarop de verschillende generaties, in de complexe context, denken over ouderenzorg.

Op basis van kwalitatief empirisch onderzoek geef ik inzicht in de opvattingen die ik gevonden heb onder leden uit de jongere en oudere generatie van Turkse immigranten en verschillende instanties die zich bezighouden met Turkse ouderen en zorg voor deze groep. Ik heb hiervoor zes personen geïnterviewd uit de oudere generatie Turkse immigranten van zestig jaar of ouder. Daarnaast heb ik zeven personen geïnterviewd uit de jongere generatie, waarbij ik personen heb geselecteerd tussen de dertig en vijfenvijftig jaar. Één vrouw uit de jongere generatie was echter achtentwintig. De grens van zestig heb ik gekozen omdat deze volgens historica Pat Thane (2010) in de loop van de geschiedenis als grens is gebruikt om ouderdom te markeren. De kinderen van deze generatie zullen naar alle waarschijnlijkheid tussen de dertig en de vijfenvijftig zijn. Dit is de reden dat ik voor deze leeftijdsgrenzen heb gekozen. Tot slot heb ik vijf leden van organisaties gesproken die zich op verschillende manieren bezig houden met zorg voor Turkse ouderen.

Deze aantallen zijn te klein om een representatief beeld te geven van de groep Turkse moslims in Nederland, wat ook geenszins de ambitie van dit onderzoek is. Het doel is om de opvattingen van een aantal Turks-Nederlandse moslims uit de jongere en de oudere generatie uitgebreider in kaart te brengen. Ik heb gekozen voor een kwalitatief empirisch onderzoek omdat ik op deze manier de ruimte heb om morele opvattingen meer in diepte te bespreken. Een kwantitatief onderzoek had mij niet de mogelijkheid gegeven om verder door te vragen naar de morele overwegingen van de respondenten. Doordat ik gebruik maak van het concept morele registers is het belangrijk om juist de morele overwegingen van leden van de oudere en de jongere generatie duidelijk in beeld te brengen. De opvattingen over ouderenzorg die uit deze interviews naar voren komen wil ik verbinden aan bestaande literatuur.

Hoewel ik mij onder andere richt op religieuze bronnen en de invloed van deze bronnen op de opvattingen die leden van de jongere en de oudere generatie hanteren, heb ik de groep afgebakend tot Turks-Nederlandse moslims. De Turkse gemeenschap vormt de grootste niet-Westerse minderheidsgroepering in Nederland en was daarmee een voor de hand liggende keuze. Met deze afbakening is de diversiteit in culturele achtergronden in grote mate gereduceerd waardoor er minder variabelen zijn waarmee ik rekening hoeft te houden. Door de groep op deze manier af te bakenen zijn de resultaten in hogere mate representatief voor de groep.

1.5.1 Interviews en respondenten

Het doel was om vijftien respondenten te interviewen waarvan ongeveer de helft uit de oudere generatie en de andere helft uit de jongere generatie, uiteindelijk heb ik er dertien geïnterviewd. In eerste instantie ondervond ik grote moeilijkheid om personen uit de oudere generatie te vinden en bereid te vinden tot een interview. Ik heb mij daarom eerst gericht op het vinden van respondenten uit de jongere generatie, waarvan ik er uiteindelijk zeven gesproken heb. Twee personen vond ik door medewerkers van Turkse winkels te benaderen, één vond ik er via het netwerk van mijn familie, twee anderen vond ik via een Turkse collega en een persoonlijke vriendin vond ik bereid als respondent. De laatste respondent betrof een coördinator van een organisatie die ik eerst al had gesproken in het kader van de organisatie waarna ik hem later over zijn persoonlijke opvattingen heb geïnterviewd. Bijna allemaal waren de respondenten verbonden aan een Diyanet moskee, één persoon gaf aan naar een Marokkaanse moskee te gaan en één gaf aan niet aan een moskee verbonden te zijn. Dat bijna alle respondenten aan een Diyanet moskee verbonden zijn in deze categorie is puur toeval geweest, daar ik hen via zeer diverse wegen gevonden heb.

Één respondent was woonachtig in Amsterdam, één in Den Haag, één in IJsselstein één in Den Bosch, één in Baarn, één in Nieuwegein en één in Utrecht. De leeftijden waren verschillend : de jongste was achtentwintig en de oudste tweeënvijftig. Van de respondenten waren er vier vrouw en

drie man. Ik heb daarnaast ook een coördinator van het NMI kort gesproken over haar persoonlijke opvattingen. Omdat dit echter tijdens een interview was dat in eerste instantie ging over de organisatie heb ik dit interview onder de organisaties laten vallen. Wel heb ik haar opvattingen gebruikt waar deze bruikbaar waren.

Via een studiegenoot heb ik uiteindelijk een aantal respondenten gevonden van zestig jaar en ouder. Via hem kwam ik in aanraking met ouderen uit de omgeving van zijn vrouw en ouderen uit de omgeving van hun vrienden. Tot slot heeft een moskee in Utrecht mij in contact gebracht met twee anderen. In totaal heb ik zes personen uit de oudere generatie gesproken. Twee van hen waren woonachtig in Alblasterdam, twee in Rotterdam en twee in Utrecht. De jongste uit deze groep was eenenzestig en de oudste vijfentachtig. Voor deze groep respondenten geldt dat ik meer mannen bereid vond tot een gesprek dan vrouwen (vijf mannen en één vrouw), en daar waar er vrouwen aanwezig waren hielden zij zich veelal afzijdig van het gesprek, ook als ik hen uitnodigde een vraag te beantwoorden. Het streven was een min of meer gelijke verdeling tussen mannen en vrouwen, maar dit is bij de oudere generatie niet gelukt. Dit kan zorgen voor een vertekend beeld met betrekking tot de opvattingen die ik gevonden heb onder leden van de oudere generatie. Daarnaast zijn het vaak de vrouwen die zorgtaken op zich nemen (Ajrouch, 2005), waardoor er ook een verschil kan zijn in de opvattingen die zij hebben over zorg.

De interviews varieerden tussen semi-gestructureerd en niet-gestructureerd. In de interviews met leden uit de oudere generatie merkte ik dat de vragen die ik stelde niet altijd aansloten bij hun belevingswereld. In deze interviews heb ik ervoor gekozen om dicht bij hun verhaal te blijven en daarin later op zoek te gaan naar aanknopingspunten voor mijn onderzoek. Dat ik moeilijk aansloot bij hun belevingswereld had er aan de ene kant mee te maken dat ik de Turkse taal niet machtig ben en geen Turkse achtergrond heb. Aan de andere kant heeft deze groep een heel andere manier van vertellen en verwoorden waardoor ik met een dubbele taalbarrière te maken had. Zo leken mijn concepten met betrekking tot cultuur en religie, en het onderscheid hiertussen, niet aan te sluiten bij hun ideeën. Daarnaast ondervond ik de moeilijkheid met de tolken dat zij mij vaak een samenvatting gaven van de antwoorden, omdat deze vaak erg lang waren, waardoor ik niet kon aanhaken op dat wat men letterlijk gezegd had. Dit is een belemmering geweest in mijn onderzoek. Met de jongere generatie had ik niet te maken met een dergelijke belemmering.

De vijf interviews met organisaties zijn tot stand gekomen naar aanleiding van e-mail contact, contacten van een collega en door het bezoeken van een spreekuur. Deze organisaties houden zich op verschillende vlakken bezig met zorg voor Turkse ouderen en konden mij van diverse perspectieven voorzien. De verschillende organisaties waarvan ik mensen gesproken heb, zijn het Nederlands Migratie Instituut (NMI), een organisatie die immigranten ondersteunt in de afweging

om wel of niet te remigreren. Mimosa thuiszorg en dagbesteding is een organisatie die voornamelijk thuiszorg en dagbesteding biedt aan Turkse Nederlanders. Beweging 3.0 in Amersfoort is een "reguliere" thuiszorgorganisatie die zich sinds een aantal jaren ook richt op zorgvoorzieningen voor Turkse en Marokkaanse ouderen. Van deze organisatie heb ik twee medewerkers in verschillende functies gesproken. De Nederlands Islamitische Bond voor Ouderen (NISBO), tot slot, is een organisatie die een brug wil vormen tussen islamitische oudere immigranten en de Nederlandse samenleving en hen helpt met diverse (zorg)vragen. Via Mimosa en Beweging 3.0 heb ik een beeld gekregen van de manier waarop zorginstellingen proberen aan te sluiten bij de behoeften van Turkse ouderen. Via de NISBO kreeg ik een beeld van de problemen waar ouderen tegenaan lopen en waar huidige zorgvoorzieningen vanuit de gemeente niet aansluiten. Het Nederlands Migratie Instituut bood mij inzicht in de redenen voor of tegen remigratie en hoe argumenten met betrekking tot de zorg daar een rol in spelen.

De interviews zijn afgenomen in de periode tussen 7 mei 2016 en 20 juni 2016 en duurden tussen de veertig minuten en anderhalf uur. Veelal vonden de gesprekken bij respondenten thuis plaats, op hun werk of in de moskee. Voor elke respondent geldt dat zij geanonimiseerd zijn voor het onderzoek. Een aantal van de interviews zijn opgenomen waarna ik ze heb uitgetypt, bij een aantal anderen was dit niet mogelijk wegens het ontbreken van goede opname apparatuur en heb ik in een samenvatting de kern van het verhaal weergegeven.

1.6 Opzet

In mijn onderzoek richt ik mij op twee verschillende leeftijdscohorten. Namelijk het cohort van zestigplussers en het cohort tussen dertig en vijftig jaar. Vaak zal dit in grote mate overeen komen met de termen "eerste" en "tweede" generatie Turkse Nederlanders, maar niet altijd. Daarbij wordt door bepaalde auteurs ook nog de term "tussengeneratie" (Yerden, 2000) gebruikt, waarmee de generatie bedoeld wordt die in Turkije geboren is en met de gezinshereniging als kind naar Nederland gekomen is. De tweede generatie in dit geval, zijn de kinderen van deze "tussengeneratie". Zelf zal ik spreken over de jongere en de oudere generatie, maar soms heb ik ook te maken met een onderzoek dat gebruik maakt van de verdeling tussen eerste en tweede generatie Turkse Nederlanders. In het geval dat ik een dergelijk onderzoek bespreek zal ik gebruik maken van de termen zoals ze in dat onderzoek gebruikt worden. Als dit grote verschillen vertoont met de categorieën zoals ik ze hanteer zal ik dit aangeven.

Dit onderzoek kent grofweg een verdeling in twee delen waarbij het eerste deel bestaat uit een theoretisch kader en het tweede deel uit het empirische onderzoek en de verbinding van deze bevindingen met literatuur en theorieën. Hoofdstuk twee, als eerste, zich richt op culturele

opvattingen met betrekkingen tot ouderdom, zorg en de manier waarop er in de heilige geschriften gesproken wordt over ouderen. Hier wil ik duidelijk maken dat de manier waarop mensen over ouderen en zorg denken cultureel bepaald is en niet universeel is. Hoofdstuk drie richt zich op Turkse immigranten en de Nederlandse samenleving. Hier wil ik een beeld scheppen van de historische ontwikkelingen van deze groep en de demografische posities van beide generaties in de Nederlandse samenleving. In hoofdstuk vier schets ik een beeld van een aantal veranderingen in de Nederlandse samenleving. Ik richt me hierbij op een verschuiving van legaal burgerschap naar moreel en cultureel burgerschap in het spreken over integratie en de veranderingen in het beleid en denken rond (ouderen) zorg. In het vijfde hoofdstuk ga ik specifiek in op ouderenzorg voor Turkse Nederlanders. Verwachtingen en behoeften van Turkse Nederlanders en de zorgvoorzieningen die er op dit moment voor deze groep zijn, staan centraal in dit hoofdstuk. In hoofdstuk zes ga ik nader in op het concept van morele registers van Samuli Schielke (2009; 2015) en de manier waarop dit concept gebruikt kan worden in onderzoek naar mogelijk verschuivende opvattingen. Ik wil dit concept gebruiken als een lens waardoor er naar verschillende generaties gekeken kan worden. Het zevende en achtste hoofdstuk bevatten mijn bevindingen naar aanleiding van de interviews die ik afgenomen heb met personen uit de oudere en jongere generatie Turkse Nederlanders met betrekking tot ouderenzorg. Hier zal ik ook kijken naar de mogelijke botsingen in verwachtingen die naar voren zijn gekomen. Hoofdstuk negen, tenslotte, is concluderend en bevat een aantal aanbevelingen met betrekking tot vervolgonderzoek.

Hoofdstuk II. Cultureel gevormde perspectieven

De manier waarop er over het algemeen binnen de Nederlandse samenleving gedacht en gesproken wordt over ouderen, ouderenzorg en gezondheidszorg is niet universeel, maar gevormd door de Westerse cultuur waarin zij ontstaan is. In diverse culturen wordt er op verschillende manieren gedacht en omgegaan met zorg en ouderen. De manier waarop er in Nederland vormgegeven wordt aan deze concepten is "slechts" een cultureel construct. Omdat ze vaak als universeel gegeven beschouwd worden, worden andere opvattingen hierover niet erkend waardoor er een soort communicatiebarrière kan ontstaan. In dit onderzoek staat een groep centraal met een andere culturele en religieuze achtergrond, met wellicht ook andere opvattingen over zorg en ouderdom. Om beter inzicht te kunnen verkrijgen in de verschillende normen en waarden die van invloed kunnen zijn op opvattingen over ouderenzorg is het belangrijk om dominante Westerse opvattingen met betrekking tot zorg en ouderdom te benaderen als één mogelijke manier van omgaan met deze concepten. Als een mogelijke andere culturele benadering van ouderdom zal ik ingaan op traditionele opvattingen rond familie en ouderdom in Turkije en opvattingen in de religieuze geschriften.

2.1 Visies op ziekte en zorg

In de Westerse wereld wordt er veelal op een biomedische manier naar ziekte, genezing en daarmee ook naar zorg gekeken, waarbij men er vanuit gaat dat dit de natuurlijke en logische manier is om naar ziekte, genezing en zorg te kijken. Het is een progressief systeem waarbij er telkens op eerdere experimenten wordt voort gebouwd. Volgens de antropoloog Byron Good (1994) is het begrijpelijk dat een dergelijke biomedische benadering van ziekte en gezondheidszorg gezien wordt als een objectieve beschrijving van medische feiten en niet als een cultureel gevormde benadering binnen de dominante opvattingen in Westerse samenlevingen (Good, 1994, p.3).

Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw is er echter een stroming binnen de antropologie opgekomen die zich richt op ziekte en gezondheidszorg en hoe hierover gesproken en gedacht wordt in andere culturen. Ook voor dit veld geldt uiteindelijk "...that all discourse is pragmatically located in social relationships, that all assertions about illness experience are located in linguistic practices and most typically embedded in narratives about life and suffering." (Good, 1994, pp. 23-24). De manier waarop er naar ziekte en genezing gekeken wordt is dus niet universeel en het zorgsysteem kan dan, net als religie, taal of verwantschap als een cultureel systeem gezien worden (Good, 1994; Kleinman, 1980). Deze stroming heeft ervoor gezorgd dat de Westerse biomedische manier van omgaan met ziekte en genezing hiermee ook als culturele uiting benaderd wordt, en niet langer als objectief

gegeven gezien wordt.

In de dominante Westerse benadering van ziekte en gezondheidszorg staat de empirie centraal. Er wordt volgens Good (1994) van uitgegaan dat ziekten of aandoeningen universele biologische of psychefysiologische entiteiten zijn die het gevolg zijn van somatisch letsel of disfunctioneren. Als een dergelijke empirische oorzaak niet gevonden kan worden, wordt de waarde van een klacht in twijfel getrokken en vaak toegeschreven aan psychologische aandoeningen (Good, 1994, p. 10).

Hoewel de Westerse biomedische benadering van gezondheidszorg wijdverspreid is, is het niet de enige manier om naar gezondheidszorg te kijken. Door de biomedische benadering te zien als een product van de historische ontwikkelingen binnen de Westerse samenleving ontstaat er ook ruimte voor het onderkennen van andere invullingen van gezondheidszorg. Daarnaast wordt het met een dergelijke benadering ook begrijpelijk waarom een bepaald zorgaanbod niet aansluit bij een groepering die een andere vorm van gezondheidszorg gewend is. Binnen verschillende culturen kunnen er volgens de antropoloog Arthur Kleinman (1980, p. 24) immers verschillende normen gelden met betrekking tot bijvoorbeeld een bepaalde behandeling en hoe deze geëvalueerd wordt. De culturele betekenissen van zorg en zorgrelaties kunnen daarmee ook alleen binnen een specifiek zorgsysteem begrepen worden. Het is begrijpelijk dat er sneller een miscommunicatie ontstaat als twee mensen vanuit een andere achtergrond met elkaar een zorgrelatie aan proberen te gaan. Het is dan waarschijnlijk ook mogelijk dat individuen in een samenleving uiteindelijk "integreren" in de heersende opvattingen over zorg. Dit is iets wat wellicht ook terug te vinden is in de mogelijk verschillende opvattingen tussen de bestudeerde generaties.

2.2 Ouderdom

Niet alleen de manier waarop we in de Nederlandse samenleving naar gezondheidszorg kijken, maar ook de manier waarop er naar ouderen en ouderdom gekeken wordt is cultureel en historisch gevormd. Over het algemeen wordt door demografen en gerontologen in het Westen zestig of vijftenzestig als ondergrens gekozen voor de categorie "ouderen". Dit is de leeftijd waarop mensen veelal recht hebben op pensioen en kunnen stoppen met werken. In Nederland is deze grens gesteld op vijftenzestig. Dit is niet altijd zo geweest: pas aan het begin van de twintigste eeuw werd het concept pensioen ingesteld met een daarbij behorende pensioenleeftijd (Thane, 2010 ; Blaikie, 1994). Het is volgens de Britse historica Thane (2010) echter al sinds de middeleeuwen zo dat elke leeftijd boven zestig als *old age* bestempeld wordt en dat het ook toen gebruikelijk was om tot die leeftijd een werkzaam leven te leiden. De Amerikaanse historicus en gerontoloog Thomas Cole heeft veel onderzoek gedaan naar de geschiedenis van ouderdom. Hij heeft zich daarbij voornamelijk op de

Westerse en in het bijzonder de Amerikaanse ontwikkeling gericht. Ook hij stelt dat ouderdom al sinds de middeleeuwen wordt vastgesteld op de leeftijd van zestig. Dit betekent echter niet dat er altijd hetzelfde tegen ouderdom is aangekeken. Hoewel ouderen en ouderdom altijd een onderdeel zijn geweest van het leven, is deze periode niet altijd op dezelfde manier gewaardeerd. In de late middeleeuwen in Europa werd het leven volgens Cole (1992) gezien als een cirkel waarbij geboorte en dood elkaar raken en waarin ouderdom als een natuurlijk proces werd beschouwd binnen de cirkel des levens. Cole stelt dat met de opkomst van handel in grotere steden er onder handelaren de behoefte ontstond om tijd op een meer accurate manier te meten. Hiermee ontstond een gevoel dat tijd voorbij vloog en dus kostbaar was. In de aanloop naar de Reformatie zorgde het idee over de voortgaande tijd en de onzekerheid over persoonlijke redding voor een gevoel van algehele onzekerheid. Het antwoord daarop werd gevormd door het idee van het leven als een carrière. Bij elke levensfase hoorden deugden die men diende na te leven om het hiernamaals te bereiken. In deze periode werd het leven vaak als een piramide weergegeven met aan de top de jong volwassene. Het traject naar ouderdom is daarna letterlijk bergafwaarts. Volgens Cole (1992) hebben verschillende levensfasen niet langer een gelijke waarde, maar is er een duidelijke voorkeur voor de jonge volwassenheid waarin de mens verbeeld wordt in zijn volle glorie. De industriële revolutie, urbanisatie, toegenomen educatie en de ontwikkeling van nieuwe technologieën zorgden ervoor dat de kennis van ouderen over het algemeen als minder waardevol werd beschouwd. Daarnaast werd het leven van mensen steeds verder opgedeeld naar aanleiding van leeftijd. In het eerste stadium, de jeugd, werd men voorbereid op het mee kunnen draaien in het arbeidsproces en ontvingen kinderen onderwijs. Het tweede deel van het leven bestond eruit mee te draaien in het arbeidsproces en een betaalde baan te hebben. Het derde en laatste stadium, pensioen, markeerde een groep die niet langer als werkkraft beschouwd werd. Deze ouderen die niet langer van nut waren voor de samenleving werden voornamelijk beschreven in termen van "last" (Blaikie, 1999; Cole, 1992). De groep ouderen werd gemarginaliseerd omdat zij een groep was die niet langer als functioneel voor de samenleving werd beschouwd. Zij werd afgesneden van het arbeidsproces en raakte meer afhankelijk van de overheid.

Sinds de tweede helft van de negentiende eeuw is er echter met name in West Europa verandering gekomen in de manier waarop pensioen en ouderdom door mensen beleefd wordt. Twee factoren hebben hierin een belangrijke rol gespeeld volgens de Britse historisch socioloog Andrew Blaikie (1999). Aan de ene kant blijven mensen volgens hem langer in goede gezondheid nadat zij met pensioen zijn gegaan en worden zij ook ouder, wat er toenemende mate voor heeft gezorgd dat ouderdom bijna één derde van een mensenleven is geworden. Volgens hem heeft er tevens een verschuiving plaatsgevonden in de manier waarop er status aan mensen toegekend wordt. Niet langer wordt status bepaald door de mate van productiviteit van individuen maar door

de mate van consumptie. Nu ouderen langer kunnen "genieten van hun vrije tijd" en dit in goede gezondheid kunnen doen, zijn zij een interessante doelgroep geworden als consument. Het zijn mensen met veel vrije tijd en relatief weinig verantwoordelijkheid voor kinderen of kleinkinderen. In toenemende mate richt de markt zich op deze consumenten nu zij een steeds grotere groep worden in de samenleving. Niet langer is de periode na de leeftijd van zestig "ouderdom", er is volgens Blaikie (1999) een nieuwe subcategorie ontstaan die de *third age of young old* genoemd wordt; een periode waarin men kan genieten van vrije tijd na een leven lang werken. "Echte" ouderdom verschuift hiermee naar een latere leeftijd, rond de tachtig, en wordt door Blaikie de *fourth age of old old* genoemd. Dit is de periode die nu geassocieerd wordt met aftakeling en dood. De negatieve associaties van aftakeling en afhankelijkheid verschuiven hiermee naar de leeftijd boven de tachtig. Dit beeld heeft ook tot gevolg dat er een normatief beeld ontstaat van goed ouder worden; een beeld waarbij men in het stadium van *young old* nog volop meedraait in de consumptie-maatschappij en keuzes maakt voor het eigen leven. Het uiteindelijke stadium van *old old* blijft een stadium waarmee mensen liever niet geconfronteerd worden omdat hen dan veelal geen "nut" meer toegekend wordt.

Bovenstaande ontwikkelingen hebben betrekking op West-Europa en Amerika. Deze Westerse wetenschappers hebben zich enkel gericht op de Westerse geschiedenis van ouderdom, en hebben zich veel minder gericht op andere delen van de wereld. In Turkije kunnen een aantal andere culturele opvattingen tot ouderenzorg gevonden worden.

Volgens de Nederlandse cultureel antropoloog Ibrahim Yerden (2000) is er op het platte land van Turkije lang sprake geweest van een traditionele familiestructuur waarin de oudste man van de familie aan het hoofd staat. In een dergelijke familieconstructie genieten ouderen veel aanzien en respect. In deze families is de continuïteit van de familie volgens Yerden van groter belang dan het individu. Volgens Ilke Oruc (2010), een bedrijfskundige, is er in Turkije echter wel een steeds negatievere houding ontstaan ten aanzien van ouderen op de arbeidsmarkt. Hierdoor moeten veel vijftigplussers met vervroegd pensioen terwijl zij nog een bijdrage kunnen leveren aan de arbeidsmarkt. Daarnaast heeft Turkije er volgens haar nu ook mee te maken dat er een verschuiving plaatsvindt naar een samenleving waarin ouderen een substantieel deel van de bevolking uit gaan maken (Oruc, 2010). Oruc verwacht dat er naar aanleiding van deze verschuiving ook sociale en culturele verschuivingen zullen plaatsvinden. Een dergelijke ontwikkeling in het Westen had ook grote economische, sociale en psychische gevolgen had. Hoewel er op het Turkse platteland lang een traditionele familiecultuur geheerst heeft is het de vraag of een dergelijke cultuur standhoudt nu ook Turkije de eerdergenoemde transitie doormaakt en ouderen langer en gezonder leven.

2.3 Ouderdom in de islamitische geschriften

Zoals hierboven duidelijk is geworden wordt ouderdom vaak geassocieerd met aftakeling, afhankelijkheid en het daarmee samenhangende besef van sterfelijkheid. Het bewust worden van de menselijke sterfelijkheid is volgens religiewetenschappen Sapp (2008, p.20) de kern van de drie abrahamitische religies. Doordat de mens als sterfelijk wezen is gecreëerd is er sprake van ouderdom. Juist binnen deze religies worden gelovigen eraan herinnerd dat sterfelijkheid en ouderdom niet overwonnen moeten worden, maar dat men hen moet accepteren als onderdelen van Gods plan (Sapp, 2008, p. 20). Deze boodschap staat centraal staat in de Abrahamitische tradities waarvan de islam de jongste is.

Al in de eerste hoofdstukken van de Hebreeuwse Bijbel, waar het christendom en de islam op verschillende manieren op voortborduren, wordt het volgens Sapp (2008, p.21) duidelijk dat het leven aan God toebehoort. Het is God die de mens levensadem inblies en de mens eraan herinnert dat deze sterfelijk is en tot stof zal wederkeren. Later in de Hebreeuwse Bijbel worden er verschillende aspecten van ouderdom genoemd zoals onvruchtbaarheid, blindheid en het afnemen van gevoel. Niet alleen worden er negatieve gevolgen van ouderdom beschreven, er wordt ook nadruk gelegd op de wijsheid van ouderen en het advies aan jongeren om ouderen raad te plegen. De Qur'an volgt de strekking van de Hebreeuwse Bijbel met betrekking tot ouder worden (Sapp, 2008). In de Qur'an wordt meerdere malen gesproken over de menselijke ontwikkeling van een homp klei of stof (22:5), langs kracht, terug naar zwakte om af te sluiten. "Then after that you shall surely die, then on the Day of Resurrection you shall surely be raised up"¹ (23:15). Daarnaast wordt er over ouderdom gesproken als "the vilest state of life, that after knowing somewhat, they may know nothing"²(16:70). In de soera "Afternoon" valt te lezen dat "Verily, by the Afternoon, Man is in the way of loss" (103), en eerder wordt er gesproken van een terugkeer naar een kinderlijke staat van afhankelijkheid in ouderdom (36:68). Ook uit deze verschillende soera's spreekt een beeld van aftakeling en achteruitgang als men ouder wordt. Deze tijd van het leven wordt echter ook voorgesteld als een belangrijke fase in het leven omdat een mens zich, net als bij het begin van het leven, ervan bewust wordt dat hij afhankelijk is van Allah en diens genade (Sapp, 2008, p. 22). Door dit te erkennen en zijn wil aan Allah te onderwerpen kan een mens tot ultieme vrede komen; de uiteindelijke boodschap van de islam (Sapp, 2008, p. 22). Het is een herinnering aan de mens dat ouderdom niet ontkend of overwonnen kan worden, maar dat het geaccepteerd moet worden als onderdeel van een groter plan van Allah voor de mens (Sapp, 2008; Moody, 1990). Het accepteren van sterfelijkheid, het proces van ouder worden, en de afhankelijkheid van Allah kan volgens Sapp

¹ Gebruik gemaakt van: Arberry, A. (1982). *The Qur'an interpreted*. New York: Oxford University Press.

² Sapp, S. maakt gebruik van deze vertaling. Daar ik gebruik maak van het artikel van Sapp, maak ik ook gebruik van de Qur'anvertaling die hij gebruikt.

(2008, p. 20) gezien worden als de kernpunten van de islam. In de Qur'an vindt men vervolgens richtlijnen om zo goed mogelijk vorm te geven aan een eindig leven waarin het fenomeen "veroudering" een feit is. Een van de belangrijkste richtlijnen met betrekking tot ouderen en respect is te vinden in het vijfde gebod "Heb eerbied voor uw vader en uw moeder", het eerste gebod dat betrekking heeft op interactie tussen mensen. In soera 17 is Allahs decreet te vinden dat kinderen goed moeten zijn voor hun ouders "Thy Lord has decreed... to be good to parents, whether one or both of them attains old age with thee; say not to them 'Fie', neither chide them, but speak unto them the words respectful, and lower to them the wing of humbleness out of mercy." Dat deze passage volgt na het verbod van Allah op het volgen van andere goden verhoogt de waarde van de eerdere uitspraak dat kinderen goed voor hun ouders moeten zorgen (Sapp, 2008, p. 23). Jarenlang hebben ouders voor hun kinderen gezorgd, hebben moeders hen bij zich gedragen en hebben zij hen gebaad. Het is aan de kinderen om deze zorg terug te geven op het moment dat hun ouders die nodig hebben. Het zorgen voor kwetsbare ouderen, ook buiten de familie, wordt niet enkel gezien als plicht maar ook als een vorm van religieuze aanbidding (Alfarah et al, 2012; Ajrouch & Fakhoury, 2013; Khan & Ahmad, 2014;). Dat de zorg voor ouderen niet alleen gezien wordt als iets wenselijks en een vorm van aanbidding, maar dat het ook als morele verplichting gezien wordt is voornamelijk terug te vinden in de islam. In de andere (Abrahamitische) religies wordt zorg voor ouderen ook als aanbevelingswaardig genoemd, maar het wordt niet zo benadrukt als in de islam en gezien als een morele en religieuze verplichting (Khan & Ahmad, 2014; Sapp, 2008). Hoewel het een absolute religieuze verplichting voor kinderen is om voor hun ouders te zorgen stelt de islamitische geleerde Hammudah Abd al Ati (1997) dat het wel zo moet zijn dat kinderen ook in staat moeten zijn om voor hun ouders te zorgen. "The parents need- level, the children's capacity for support, the constituents of comfort, and other variables shall be determined in accordance with the standards of the time, but with a view to equity, kindness and moderation" (Abd al Ati, 1977, p. 206).

Zorg voor ouders vormt een belangrijke boodschap in de Qur'an maar is aan interpretatie onderhevig. De manier waarop de zorg voor ouders uiteindelijk vormgegeven wordt kan per samenleving en moment verschillen.

2.4 Traditioneel Turkse familiestructuur

Niet alleen de religieuze teksten vormen richtlijnen voor ouderenzorg ook de verschillende culturen van een samenleving zijn van invloed op opvattingen met betrekking tot ouderenzorg. Een belangrijke cultuur die volgens Yerden (2000) op het Turkse platteland te vinden is waarbij een traditionele familiestructuur bepalend is in de manier waarop zorg voor ouderen vorm gegeven wordt (Yerden, 2000). In de interviews die Yerden (2000) gevoerd heeft met leden van vijftien

(extended) families van Turkse immigranten in Nederland komt een traditionele familiestructuur naar voren die bepalend is voor de ideaalbeelden van de ouderen in zijn onderzoek. Deze traditionele familiestructuur is verbonden met de agrarische achtergrond van zijn respondenten. Omdat mijn oudere doelgroep in grote mate overeenkomt met de groep die Yerden geïnterviewd heeft zal ik ook gebruik maken van zijn bevindingen met betrekking tot de traditionele familiestructuur. Omdat ook het overgrote deel van de Turkse immigranten afkomstig is van het platteland of provinciesteden zal ik hier voornamelijk aandacht besteden aan de heersende familievorm in deze gebieden (Canatan, 2001, p. 22). Een belangrijk verschil dat vaak waar te nemen is tussen traditionele Turkse gezinnen van het platteland en Nederlandse gezinnen heeft te maken met de manier waarop de familie afgebakend wordt. In veel Westerse samenlevingen vormt het gezin of *nuclear family* de basis terwijl in collectivistische samenlevingen, zoals die bijvoorbeeld op het Turkse platteland te vinden zijn, de basis gevormd wordt door *extended families* of grootfamilies (Steinmetz, 2015, p. 35). Een gezin bestaat uit een getrouwd stel en hun kinderen. Een grootfamilie bestaat vaak ook uit ooms, tantes, neven en nichten die dicht bij elkaar leven. Soms wordt er bijvoorbeeld ook een van de ouder echtparen in huis genomen. Familie wordt binnen traditionele Turkse gezinnen vaak aangeduid met de term *aille* waarmee men doelt op een groep die door bloedverwantschap of huwelijk met elkaar verbonden is en waarbinnen de verantwoordelijkheden voor elk individu volgens hiërarchische regels vaststaan. Binnen de *aille* staat het oudste mannelijke lid aan het hoofd en is verantwoordelijk voor de financiën, het bezit en het delegeren van taken aan zijn zonen. De oudste vrouw houdt er toezicht op dat de schoondochter(s) het werk goed doen. In de Turkse cultuur wordt ouderdom vaak verbonden met respect en worden oude mensen gezien als overdragers van kennis en wijsheid aan de volgende generatie (Yerden, 2000). Zij worden vaak geraadpleegd in moeilijke kwesties en hebben gezag. Binnen een dergelijke familiestructuur is het individu over het algemeen van ondergeschikte waarde en is de continuïteit van generaties van veel groter belang (Yerden, 2000, p. 30). Voor zonen geldt vaak dat zij een tijd buiten de *aille* werken om deze financieel te ondersteunen. Dit was ook het geval met veel van de arbeidsmigranten die naar Nederland kwamen. Zij zouden enkele jaren hier werken om de familie in Turkije te ondersteunen, om daar later weer naartoe terug te gaan. Als kinderen goed voor de ouderen binnen de familie zorgen, zorgt dit er ook voor dat er positief over de familie gesproken wordt door leden van de gemeenschap. Als er niet volgens de normen en waarden van de familie gehandeld wordt, zal een persoon gecorrigeerd worden maar kan iemand ook uit de familie verstoten worden. Volgens Yerden (2000, p. 31) is het deze structuur die ervoor zorgt dat respect en zorg voor ouders in stand gehouden wordt.

Vaak zijn de ouderen van de familie volgens Yerden (2000) in het bezit van huizen en land in Turkije. Op basis van dit respect en gezag kunnen zij aanspraak maken op zorg van hun zonen. Deze

zorg komt uiteindelijk vaak neer op zorg door de schoondochter omdat zij namens haar man haar schoonouders verzorgt en ondersteunt. Het is daarbij volgens Yerden gebruikelijk dat één van de zonen met zijn gezin met zijn ouders woont en zo zorg voor hen draagt. Dit heb ik echter nauwelijks teruggehoord in de interviews met zowel de jongere als de oudere generatie, maar daar zal ik later op terug komen.

In deze familievorm is de band tussen schoonzoon en schoonfamilie volgens Yerden de meest afstandelijke. Hij houdt zich niet bezig met de zorg voor zijn schoonouders. Alleen als een familie enkel dochters heeft kan er door een schoonzoon besloten worden om bij zijn schoonouders in te trekken om voor hen te zorgen. Dit is echter alleen in uitzonderlijke gevallen als ouders anders geen zorg dreigen te ontvangen. Voor de schoonzoon geldt dat zijn mannelijke eer wordt aangetast omdat hij niet voor zijn eigen familie, maar voor een vreemde familie zorgt (Yerden, 2000, p.33).

Veelal helpen dochters wel hun ouders, maar leveren ze niet continue zorg, ze leveren alleen korte praktische hulp. Zij zijn op het moment dat zij trouwen immers onderdeel geworden van de nieuwe schoonfamilie.

Een dergelijke familiestructuur vormde over het algemeen het leven op het Turkse platteland. Deze ideeën zijn door de arbeidsmigranten meegenomen naar Nederland. In de Nederlandse samenleving zijn kinderen minder afhankelijk van hun ouders voor werk zoals dit in de agrarische situatie het geval was. In de Nederlandse samenleving hebben zij meer kans op een eigen baan en een eigen huis. Ouderen aan de andere kant zijn verzekerd van een minimum inkomen en zijn niet meer financieel afhankelijk van hun kinderen. Dit hoeft niet te betekenen dat families uit elkaar vallen maar waarborgt wel economische zelfstandigheid (Böcker in Yerden, 2000, p.5).

Hoofdstuk III. Turkse moslims in Nederland

In voorgaande hoofdstukken zijn zorg en ouderdom besproken vanuit verschillende culturele perspectieven. Daarnaast ben ik ingegaan op de manier waarop er in religieuze bronnen gesproken wordt over ouderenzorg en hoe ouderenzorg vanuit een traditioneel perspectief wordt ingevuld. In dit hoofdstuk ga ik in op de immigratie van Turkse moslims naar Nederland en de manier waarop de jongere en de oudere generatie van elkaar verschillen.

3.1 Turkse moslims in Nederland

Hoewel Nederland in eerste instantie na de Tweede Wereldoorlog een emigratieland was, veranderde dat aan het eind van de jaren vijftig van de vorige eeuw langzaam richting een immigratieland. In de immigratie van Turken naar Nederland zijn er verschillende fases en typen van immigratie te onderscheiden (Canatan, 2001, Landman, 1992; Prins, 1996).

In de eerste fase (1964-1973) was er voornamelijk sprake van arbeidsmigratie als gevolg van een tekort aan arbeidskrachten in Nederland. Tot 1964 waren kleine hoeveelheden Turkse arbeidsmigranten op eigen initiatief naar Nederland gekomen of reisden door België en Duitsland geworven arbeiders door naar Nederland. In 1964 sloten Turkije en Nederland een officiële wervingsovereenkomst waarmee een grotere migratiestroom op gang kwam. Vanaf dat moment zijn er duidelijke cijfers beschikbaar gekomen over de dynamiek van de migratiebeweging (Canatan, 2009, p. 81). Doordat de wachttijden bij wervingsbureaus in Turkije steeds langer werden, groeide de stroom arbeidsmigranten die als "toerist" op een toeristenvisum naar Nederland kwamen om daar uiteindelijk een vergunning te krijgen. De arbeidsmigranten die in deze periode naar Nederland kwamen waren voornamelijk jonge mannen uit het midden van Turkije. Ruim de helft kwam uit dorpen, de andere helft uit provincie steden en slechts vijf procent was afkomstig uit grote steden. Tot 1973, toen de werving van buitenlandse werknemers stop gezet werd, was er elk jaar een toename van Turkse arbeidsmigranten (Canatan, 2009; Landman, 1992; Prins, 1996).

De tweede migratiefase (1972-1980) werd voornamelijk getypeerd door gezinshereniging. Turkse migranten en de Nederlandse overheid waren er beiden vanuit gegaan dat de Turkse immigranten tijdelijk zouden blijven. Toch kozen velen van de immigranten er uiteindelijk toch voor om te blijven. Toen deze migranten besloten hadden zich blijvend te vestigen lieten zij ook hun vrouw en kinderen overkomen uit Turkije. Het betrof hier dus voornamelijk herenigingen van familieleden uit een huwelijk dat al gesloten was voor de migratie naar Nederland.

Na 1980, toen er in Nederland inmiddels ook sprake was van een crisis besloot de regering een restrictief immigratiebeleid te voeren om zo doeltreffende integratie te bereiken en de

toestroom te beperken. Het striktere toelatingsbeleid kwam tot uiting in de invoering van de visumplicht voor Turken. Migratie werd in deze periode actief bemoeilijkt door de regering waardoor de immigratiestroom snel afnam tussen 1980 en 1983. De verschillende migratieredenen lopen vanaf deze periode door elkaar heen en zijn niet meer te herkennen als afzonderlijke fasen. Ondertussen is er ook sprake van gezinsvorming waarbij er huwelijken werden gesloten tussen Turken in Nederland en Turkije waarna de partner vaak ook naar Nederland kwam. Toen de migratiestroom vanaf 1983 weer toe nam was er ook sprake van politieke migratie. Door de militaire staatsgreep in 1980 kwamen er veel jongeren naar Nederland om daar asiel aan te vragen als politieke vluchtelingen. De politieke instabiliteit die onder andere zorgde voor politieke immigranten was ook een extra oorzaak voor gezinshereniging en gezinsvorming (Canatan, 2001; Muus & Penninx, 1991).

3.1.1 Turks- islamitische groeperingen

Al vanaf het begin van de immigratiestroom was de Turkse gemeenschap in hogere mate georganiseerd dan de Marokkaanse (Landman, 1992; Slootman, 2015). Verschillende religieuze stromingen die in Turkije aanwezig waren, waren ook al relatief snel in georganiseerde vorm in Nederland aanwezig. Om inzicht te krijgen in de religieuze groeperingen in Nederland zal ik eerst kort ingaan op de georganiseerde islam in Turkije.

Het secularisme vormt in Turkije de basis van de Republiek en vormt het centrale principe binnen de ideologie van het Kemalisme. Het leger, die de zienswijze van Kemal steunt, ziet het als zijn voornaamste taak om het seculiere regime te bewaken. Tegenover het seculiere regime staat de AKP, de Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling, die voornamelijk gesteund wordt door het overgrote deel van de moslims. Het beeld is echter wat dynamischer dan het hierboven geschetste gepolariseerde beeld. Volgens politicologe Umut Azak (2009) kan de situatie in Turkije samengevat worden als "... de co-existentie van een staatgecontroleerde islam met een veelzijdige, officieuze, parallelle islam tegen een seculiere politieke achtergrond" (Azak, 2009, p. 69). De Republiek onderwierp de islam aan de eisen van de staat en richtte het Directoraat voor Godsdienstzaken, *Diyanet İsleri Başkanlığı* (DIB) op waarmee ze de islam onder controle hield (Azak, 2009; Landman, 1992; Sunier, 1996). Dit staatsorgaan werd in 1924 opgericht en staat sindsdien onder direct toezicht van de minister-president en was erop gericht om imams en predikers aan te stellen en *müftüs* te controleren. De kerntaak van de DIB was en is het promoten van een nationale, rationele en private islam, loyaal aan de seculiere staat. Het secularisme in Turkije wordt dan ook meer getypeerd door staatscontrole over islam dan door een duidelijke scheiding tussen kerk en staat (Azak, 2009, p. 70). De officiële soennitische islam van de DIB heeft echter nooit de religieuze sfeer volledig kunnen monopoliseren maar heeft dit domein altijd moeten delen met een heterogene en officieuze

parallele islam. Daarnaast heeft er ook weer een re-islamisering van de samenleving plaatsgevonden sinds 1946 toen de AKP aan de macht kwam door de steun uit rurale gebieden, waar de invloed van het Kemalisme niet ver was doorgedrongen, en door de steun van moslimgroepen (Azak, 2009; Landman, 1992; Sunier, 1996). De manier waarop de islam in Turkije vorm kreeg is door immigranten meegenomen naar Nederland waar deze stromingen nu ook te vinden zijn (Azak, 2009; Landman, 1992; Sunier, 1996).

Eenmaal in Nederland bleven de Turkse immigranten gericht op het land van herkomst omdat zij dachten daar na een paar jaar naartoe terug te keren. De politieke en religieuze diversiteit in Turkije werd daarmee ook zichtbaar onder de Turkse immigranten in Nederland. Ook in Nederland bestond de soennitische islam van het DIB naast de parallele islam. Doordat er in de grondwet was vastgesteld dat alle religieuze gemeenschappen gelijk behandeld zouden worden konden de Turkse immigranten hun eigen religieuze instellingen oprichten (Azak, 2009; Landman 1992). De parallele islam in Nederland wordt voor het grootste deel gevormd door de Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN), Milli Görüs (MG) en de moslimgroep Fethullahcilar (Azak, 2009; Landman, 1992; Sunier, 1996). Deze bewegingen genoten buiten Turkije een veel grotere vrijheid waardoor deze bewegingen ook hun eigen moskeeën konden oprichten. In Turkije heeft het DIB een monopoliepositie waardoor organisaties binnen de parallele islam daar veel minder mogelijkheden hebben (Sunier & Landman, 2015, p. 38).

De officiële soennitische islam van het DIB kwam pas later in de jaren zeventig in beeld, nadat de verschillende organisaties van de parallele islam al actief in Nederland waren geweest. In 1979 organiseerden moskeeorganisaties zich tot de Stichting Turks-Islamitische Culturele Federatie (TICF) die contact onderhield met de DIB. In 1982 droeg de TICF haar diensten over aan de Islamitische Stichting Nederland, *Hollanda Diyanet Vakfi* (ISN) die opgericht was om zorg te dragen voor het bestuur van de moskeeën en is nu de grootste Turkse moslimorganisatie in Nederland. De ISN werd opgericht als tussenschakel tussen Diyanet en de Turks- islamitische organisaties in Nederland. De ISN vervult in Nederland dezelfde taak als de DIB in Turkije en houdt zich bezig met het bouwen, onderhouden en functioneren van moskeeën en het aansturen van de door de DIB gezonden imams.

3.2 Demografische verschillen tussen eerste en tweede generatie

De generatie Turkse immigranten die in de jaren zeventig naar Nederland kwam, is hierheen gekomen om te werken omdat de sociaal economische omstandigheden in het land van herkomst soms erg slecht waren. Deze groep kwam naar Nederland met het idee hier tijdelijk te zijn en heeft zich dan ook vooral gericht op werken. Doordat arbeidsmigranten vaak samen woonden en werkten was er voor hen geen behoefte om de Nederlandse taal te leren of om actief deel te nemen aan de

Nederlandse samenleving. Met de gezinshereniging in de jaren zeventig en tachtig ontstond er een jongere generatie Turken die in Nederland naar school ging. Deze generatie wordt soms ook wel de tussengeneratie (Yerden, 2000) genoemd omdat zij zelf niet in Nederland geboren zijn zoals de "tweede generatie" maar het zijn wel de kinderen van de eerste generatie immigranten. De tweede generatie is wel in Nederland geboren en hier opgegroeid. Het grote verschil tussen de twee generaties (eerste en tweede) is in grote mate bepaald door de plek waar ze opgegroeid zijn, in Turkije of in Nederland. In 2010 verscheen er in het Sociaal en Cultureel rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) een hoofdstuk dat volledig gewijd was aan de vraag of de tweede generatie niet-Westerse immigranten het "beter" doet dan de eerste generatie. In dit rapport wordt er met "beter" geduid op een hoger opleidingsniveau, het hebben van betere banen, het vaker gebruiken van Nederlands als de voertaal en meer contacten met leden van de Nederlandse samenleving. Ik ben niet geïnteresseerd in de vraag of de tweede generatie het "beter" doet, maar dit rapport geeft wel een beeld van een aantal verschillen in de sociaaleconomische status tussen eerste en tweede generatie Turkse immigranten. De leeftijdscohorten die het SCP in dit onderzoek hanteert komen niet geheel overeen met de leeftijdsgrenzen die ik in dit onderzoek gebruik voor de oudere en jongere generatie. In het rapport uit 2010 worden jongvolwassenen tussen de twintig en vijfendertig uit de tweede generatie op verschillende vlakken vergeleken met de eerste generatie. Overal waarin dit paragraaf nu gesproken wordt over tweede generatie moet er dus gelezen worden: jongvolwassenen tussen de twintig en vijfendertig jaar in 2010. Nu, zes jaar later, zou dat betekenen dat de groep jongvolwassenen uit de tweede generatie nu tussen de zesentwintig en eenenveertig is. Deze leeftijden komen ongeveer overeen met de leeftijden van de leden uit de jongere generatie die ik geïnterviewd heb. De bevindingen van het SCP rapport uit 2010 kunnen dan ook van toepassing zijn op de groep die ik als jongere generatie heb getypeerd.

Het eerste domein waarnaar er in het Sociaal en Cultureel rapport gekeken wordt is het opleidingsniveau. Volgens het SCP is het zo dat de tweede generatie Turkse Nederlanders vaker een hoger opleidingsniveau geniet, wat betekent dat zij vaker havo of vwo doen (21%) dan leden van de eerste generatie (15%)³. Ook voor degenen die al een opleiding hebben afgerond met een leeftijd tussen de twintig en de vijfendertig (in 2010) geldt dat de tweede generatie een hogere startkwalificatie heeft dan de eerste generatie. Voor de Turks Nederlandse jongeren geldt hierin echter wel dat zij het minder goed doen dan jongere Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders.

Kijkende naar de arbeidsmarkt zit er nauwelijks een verschil tussen de jong volwassenen uit de tweede generatie en de eerste generatie Turkse Nederlanders als het gaat om werkloosheid en de

³ In het studiejaar 2009-2010

netto arbeidsparticipatie. Dit kan er mee te maken hebben dat veel jongeren uit de tweede generatie nog studeren en daarom niet werken. Voor Turkse Nederlanders, net als Marokkaanse Nederlanders is wel duidelijk te zien dat leden van de tweede generatie vaker beroepen beoefenen op middelbaar, hoger of wetenschappelijk niveau (57%) dan leden van de eerste generatie (28%) (SCP, 2010, p. 307).

In dit rapport van het SCP is er ook gekeken naar het gebruik en de beheersing van de Nederlandse taal. De tweede generatie beschikt over het algemeen over een betere taalbeheersing en gebruikt de Nederlandse taal ook vaker binnen het gezin. Wel komt er in hetzelfde rapport naar voren dat de tweede generatie Turkse Nederlanders in haar Nederlands taalgebruik achterblijft op de Marokkaanse, Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders, en dat eerste en tweede generatie Turkse Nederlanders over het algemeen meer problemen hebben met de Nederlandse taal dan de andere drie groepen uit het onderzoek. Zelf merkte ik dat er binnen de groep tweede generatie Turken die ik gesproken heb grote waarde gehecht werd aan de eigen Turkse taal. Veelal werden kinderen (derde generatie) in eerste instantie opgevoed met enkel de Turkse taal, om pas later op school Nederlands te leren.

Tot slot wordt er in het rapport van het SCP gekeken naar het verschil in de sociaal-culturele positie van eerste en tweede generatie immigranten. "De sociaal-culturele positie zou dan onder meer afgemeten kunnen worden aan de mate waarin men zich identificeert met de ontvangende samenleving, contacten onderhoudt met de autochtone bevolking of zich onderscheidt door het aanhangen van bepaalde waarden" (SCP, 2010, p. 310). Hieruit blijkt dat de Turkse gemeenschap erg hecht is en contacten en partners nog steeds voornamelijk afkomstig zijn uit de Turkse gemeenschap. Er is gekeken naar de banden die verschillende generaties hebben met het land van herkomst en de wens om zich daar weer blijvend te vestigen. De banden met het land van herkomst zijn niet alleen onder eerste generatie Turkse immigranten sterk, maar zeker ook in de tweede generatie waarin velen regelmatig naar Turkije op vakantie gaan om familie op te zoeken. Daarnaast gaat ruim de helft van de tweede generatie Turken alleen om met leden van de eigen groep in de vrije tijd en trouwt maar tien procent van deze groep met een autochtone partner, net zoveel als de eerste generatie.

Hoewel het duidelijk wordt volgens het rapport dat de tweede generatie Turkse immigranten "het beter doen" dan de eerste generatie, ziet het SCP ook dat de Turkse groep in meerdere opzichten achterblijft bij de andere immigratiegroepen en zich in die zin minder aanpast aan de ontvangende samenleving. Binnen de Turkse groepen wordt nog vaak de eigen taal gesproken binnen de familie, is er een grotere omgang met de eigen groep en een sterkere binding met het land van herkomst dan binnen de andere groepen.

3.3 Etnische en religieuze identificatie

Om beter inzicht te krijgen in de verschillen tussen de eerste en de tweede generatie wil ik hier ingaan op onderzoek naar eerste en tweede generatie vanuit sociologisch perspectief. Etnische identificatie, etno-culturele praktijken, religieuze identificatie en religieuze praktijken en de verbanden daartussen staan hier centraal (Maliepaard, Lubbers & Gijsberts, 2010; Slootman, 2015). Het grootschalige internationaal onderzoeksprogramma TIES, The Integration of the European Second Generation (o.a. Slootman, 2015), kiest voor een vergelijkbare leeftijdsafbakening in haar onderzoek naar integratie van tweede generatie immigranten als het SCP in haar rapport; namelijk achttien tot vijfendertig jaar. Dit onderzoek is recenter dan het rapport van het SCP waardoor het ondervraagde leeftijdscohort minder overeen komt met de groep die ik als jongere generatie typeer. Ik wil toch gebruik maken van bovenstaand onderzoek omdat drie personen uit de jongere generatie die ik heb geïnterviewd onder de vijfendertig jaar zijn, en twee slechts waren twee jaar ouder. Een groot deel van de geïnterviewden uit de jongere generatie ligt dus nog dicht tegen de onderzoeksgroep aan die in het TIES onderzoeksprogramma geïnterviewd is.

Uit diverse onderzoeken naar etnische en religieuze identificaties onder tweede generatie Turkse moslims (Maliepaard, Lubbers & Gijsberts, 2010; Slootman, 2015) komt naar voren dat leden van de tweede generatie vaak aangeven naar Turkse zenders te kijken, uit te gaan op plekken waar veel andere leden van de groep komen, Turkije te bezoeken en deel te nemen aan Turkse organisaties. Dit noemt Slootman (2015, p.5) zogenaamde co-ethnische praktijken omdat het activiteiten zijn binnen de eigen etnische groep. De mate waarin leden van de tweede generatie Turkse Nederlanders aangeven naar Turkse zenders te kijken en dergelijke correleert met de mate waarin zij aangeven zich "Turks te voelen". Slootman (2015) trekt daar de conclusie uit dat er voor de tweede generatie Turken wel gesproken kan worden van een min of meer coherente Turkse cultuur. Dat Turks-Nederlandse jongeren zich Turks voelen gaat dus vaak samen met voornamelijk co-ethnische praktijken, maar ook met religieuze praktijken en religiositeit (Slootman, 2015 p.10). Het "Turks voelen" binnen de tweedegeneratie is dus verbonden met een te onderscheiden Turkse cultuur waar ook religie onder valt. Hoewel de tweede generatie Turkse Nederlanders zich nog erg Turks voelt en veel gericht is op de eigen gemeenschap is dit volgens Maliepaard, Lubber en Gijsberts (2010) minder dan bij de eerste generatie en is er onder deze generatie in mindere mate sprake van etno-culturele en religieuze praktijken. Daarnaast is het zo dat de mate van "Turks voelen" sterker correleert met de mate van religiositeit bij de tweede generatie dan bij de eerste generatie. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de mate waarin personen aangeven zich Turks te voelen een belangrijke rol kan spelen in het aanhouden van een religieuze identiteit (Maliepaard, Lubbers & Gijsberts, 2010). Uit hetzelfde

onderzoek van Maliepaard, Lubbers en Gijsberts (2010) komt namelijk ook naar voren dat personen die aangeven zich meer Nederlands dan Turks te voelen zich ook minder religieus identificeren.

Ondanks dat de tweede generatie zich minder religieus en etnisch lijkt te identificeren dan de eerste generatie, is dit nog altijd meer dan er onder de tweede generatie Marokkanen is gevonden (Maliepaard, Lubbers & Gijsberts, 2010; Slootman, 2015). De vraag is in of etnische en religieuze identificatie van invloed is op de mate waarin deze groep bepaalde dominante normen en waarden uit de Nederlandse samenleving overneemt.

Hoofdstuk IV. Verschuivingen in de Nederlandse samenleving

In het vorige hoofdstuk stonden de verschillen tussen de twee generaties centraal. In dit hoofdstuk beschrijf een aantal verschuivingen in de Nederlandse samenleving die mogelijk van invloed kunnen zijn op de manier waarop de leden van beide generaties denken over ouderenzorg. Voor leden van twee onderzochte generaties kan het zo zijn dat hun Turkse achtergrond en bepaalde normen en waarden uit de Nederlandse samenleving van invloed zijn op de manier waarop zij over ouderenzorg denken. Deze Turks-Nederlandse generaties hebben in de Nederlandse samenleving te maken met een veranderend zorgsysteem en veranderende verwachtingen van de kant van de overheid aan haar burgers. Deze veranderingen kunnen ook van invloed zijn op de manier waarop de jongere generatie denkt over ouderenzorg.

4.1 Veranderende verzorgingsstaat

De veranderingen die in direct verband staan met ouderenzorg zijn de veranderingen die de overheid heeft doorgevoerd met betrekking tot de zorg. Een tijd lang is er in Nederland een zorgsysteem geweest waarbij burgers in grote mate konden rekenen op professionele zorg maar dat is nu aan het veranderen (Tonkens, 2012). Niet langer verzorgt de overheid alle zorg die mensen nodig kunnen hebben, maar wordt er ook van het sociale netwerk van mensen verwacht dat zij bijspringen. Deze vorm van samenleven wordt aangeduid met de term *participatiesamenleving*. Een van de redenen voor een verschuiving naar een participatiesamenleving zijn de hoog opgelopen kosten van het voorgaande systeem. In 2015 zijn er grote veranderingen in de zorg doorgevoerd, zodat gemeenten nu verantwoordelijk zijn voor de zorg voor individuen die dit nodig hebben. Gemeenten zetten er daarbij op in dat mensen zo lang mogelijk thuis kunnen blijven en zo veel mogelijk zelf kunnen blijven doen (Rijksoverheid, z.d.). Dit is mogelijk doordat er een grotere nadruk is komen te liggen op hulp en ondersteuning vanuit het sociale netwerk. Op wetgevingsniveau betekent dit dat de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) is opgesplitst in de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), de Zorgverzekeringswet (Zvw), de Jeugdwet en de Wet langdurige zorg (Wlz). Hoewel deze wetsveranderingen al in 2007 zijn aangenomen, zijn ze pas in 2015 volledig doorgevoerd. Op dat moment werden de veranderingen merkbaar voor mensen die zorg nodig hadden. De Wmo is in het kader van dit onderzoek de belangrijkste nieuwe wet. Met deze wet valt de ondersteuning thuis nu onder de verantwoordelijkheid van gemeenten (Rijksoverheid, z.d.).

Voordat men in aanmerking komt voor hulp van de gemeente voert deze een onderzoek uit om te kijken of de ondersteuning daadwerkelijk nodig is. Hierbij wordt er gekeken of een persoon wel of niet zelfredzaam is. Daarbij wordt ook gekeken op welke manier leden van het sociale netwerk kunnen bijdrage aan de zorg en ondersteuning. De zorgaanvraag kan iemand doen bij een Wmo-loket

of een wijkteam. Deze beide instellingen zijn volgens diverse organisaties die ik gesproken heb echter niet gemakkelijk toegankelijk voor oudere immigranten omdat er hier geen rekening gehouden wordt met de taalbarrière. Pas als blijkt dat iemand echt niet zelfredzaam is, niet meer kan meedraaien in de samenleving en de hulp niet geleverd kan worden door het sociale netwerk biedt de gemeente hulp. Er ligt daarmee dus in eerste instantie een grote nadruk op het zelf organiseren van de zorg in het eigen sociale netwerk. Meer en meer wordt er op deze zogenaamde mantelzorger gerekend. Dit kunnen mensen uit het sociale netwerk zijn, maar als het sociale netwerk niet toereikend is kunnen dit ook vrijwilligers zijn. Daarnaast is er een ontwikkeling gaande met betrekking tot verzorgingstehuizen. Deze huizen waar ouderen een appartement konden huren waarbij ze gebruik konden maken van diensten van een zorginstelling, verdwijnen. Naast thuis blijven wonen is een verpleeghuis de enige andere optie geworden buiten (dure) particuliere zorg om. Om in aanmerking te komen voor een plek in een verpleeghuis moet er sprake zijn van een continue zorgbehoefte waardoor men niet langer thuis kan blijven wonen.

Hoewel men in de tweede helft van de twintigste eeuw vrij gemakkelijk kon rekenen op professionele zorg als overheidsvoorziening (Tonkens, 2012) moet nu het sociale netwerk bijdragen om ervoor te zorgen dat mensen zo lang mogelijk thuis kunnen blijven wonen. De vraag is nu op welke wijze deze verschuiving van invloed is op de opvattingen onder leden van de twee generaties over ouderenzorg. Als het zo is dat er onder de leden van de twee generaties nog steeds de opvatting heerst dat zorgt binnen de familie behoort te blijven, dan kan het zo zijn dat deze verschuiving meer aansluit bij hun opvattingen.

4.2 Citizen regimes

De verschuiving naar een participatiesamenleving is niet de eerste verandering in de organisatie van zorg. Al sinds de Tweede Wereldoorlog vinden er verschuivingen plaats in de manier waarop de zorg wordt ingericht en in de verwachtingen van de burger naar de overheid en visa versa. In verschillende perioden hadden burgers en de overheid verschillende verwachtingen van zorg en de daarbij horende rechten en plichten. De Nederlandse sociologe en ex-politica (GroenLinks) Evelien Tonkens (2012) onderscheidt vier duidelijk verschillende periodes met betrekking tot opvattingen over zorg en ouderenzorg sinds de tweede helft van de vorige eeuw. Tonkens noemt deze periodes *citizen regimes* en gebruikt dit concept om de concepten van *feeling-* en *framingrules* van Hochschild (Tonkens, 2012, pp. 195-196) een grotere toepasbaarheid te geven. Deze regimes vormen ideaaltypen van verschillende periodes. *Citizen regimes* zijn vergelijkbaar met ideologieën, maar waar de laatste enkel betrekking hebben op ideeën omvatten *citizen regimes* ook tastbare praktijken, routines, verwachtingen, wetten en informele regels, materiële en organisatorische regelingen.

Hoewel *citizen regimes*, net als ideologieën, kunnen veranderen, blijven zij juist door de wetten en materiële en organisatorische regelingen langer zichtbaar in de samenleving. Instanties en regelgeving zijn immers niet zo flexibel en hebben enige tijd nodig om te veranderen. Zij volgen veel trager na een verandering in ideologische opvattingen. Hierdoor kan het zo zijn dat mensen op bepaalde momenten onder invloed leven van verschillende regimes wat voor spanningen kan zorgen. *Citizen regimes*, zoals Tonkens deze term gebruikt, omvatten denkbeelden over goed burgerschap (*framing rules*), ideeën over de manier waarop mensen zich behoren te voelen ten aanzien van die denkbeelden (*feeling rules*) en de institutionele regelingen (zoals bijvoorbeeld de nieuwe Wet maatschappelijke ondersteuning) die vorm geven aan het beleid op een bepaald moment. Het betreft hier een wisselwerking tussen beleid van de overheid en de houding die daarbij verwacht wordt van burgers en verwachtingen van burgers.

Feeling rules zijn latent aanwezige regels met betrekking tot de manier waarop mensen geacht worden zich te voelen ten aanzien van bepaalde gebeurtenissen. Het zijn de heersende opvattingen over de manier waarop mensen dienen te denken binnen een bepaald regime en de manier waarop zij zich voelen ten aanzien van deze heersende opvattingen. Emoties spelen hierin een belangrijke rol, de manier waarop mensen hun emoties interpreteren en evalueren wordt mede bepaald door het grotere sociale geheel waarbinnen mensen zich bevinden. "Feeling rules define what we imagine we should and shouldn't feel and would like to feel over a range of circumstances" (Hochschild geciteerd in Tonkens, 2012 p. 198). Ik zal een voorbeeld geven om dit te illustreren. Het kan zo zijn dat een vrouw zich bijvoorbeeld gefrustreerd voelt over haar rol in het gezin waarin er van haar verwacht wordt dat zij alle zorgtaken op zich neemt. In de ene sociale context, waarin vrouwenemancipatie bijvoorbeeld veel aandacht heeft, kan zij rekenen op erkenning van haar gefrustreerde gevoel. In een andere sociale context, waarin traditionele familiewaarden en verwachtingen een belangrijk rol spelen, kan het zo zijn dat zij zich schaamt over deze frustratie. De heersende *feeling rules* zijn dan bepalend voor de manier waarop emoties worden geëvalueerd.

Framing rules vormen de context voor *feeling rules* en verwijzen naar het cognitieve, zinvolle en interpretatieve kader waarbinnen de *feeling rules* vallen. "framing rules designate what interpretations and meanings individuals should give to situations, whereas feeling rules specify how people ought to feel in a situation given a particular interpretation demanded by framing rules" (Turner en Stets geciteerd in Tonkens, 2012 p. 199). Zo kan de norm dat vrouwen thuis horen te blijven als *framing rule* bestempeld worden terwijl de norm dat vrouwen zich gelukkig moeten voelen thuis, of schuldig moeten voelen als ze dit niet zijn, bestempeld kan worden als een *feeling rule*. De *framing rule* stelt de norm en de *feeling rule* is bepalend voor de manier waarop mensen zich zouden moeten voelen ten aanzien van die norm.

Binnen de verschillende *citizen regimes* die Tonkens (2012) onderscheidt worden de *feeling* en *framing rules* verschillend ingevuld. Het eerste regime dat Tonkens onderscheidt is het *community regime*. Dit regime was heersend tot aan de jaren '50 van de vorige eeuw. Het draaide daarbij voornamelijk om zorg vanuit de gemeenschap voor elkaar, waarbij de zorg vaak onbetaald geleverd werd door de vrouwen uit de gemeenschap of door kloosters. De *framing rule* die dominant was binnen dit regime was de norm dat zorg voornamelijk door de gemeenschap zelf geleverd hoort te worden. Het ontvangen van zorg diende als een gunst gezien te worden waarbij er van zorgontvangers verwacht werd dat zij dankbaar waren omdat zij geholpen werden. Van informele zorgverleners werd verwacht dat zij trots waren op het werk dat zij deden omdat zorg verlenen aan een naaste als een van de mooiste taken werd beschouwd die een mens kon vervullen (*feeling rules*).

Het *welfare recipient regim* kwam op met het ontstaan van de moderne verzorgingsstaat in de tweede helft van de vorige eeuw en was dominant tot ongeveer de jaren '80. In deze periode werd burgers voornamelijk een passieve rol toebedeeld, en werd zorg uitbesteed aan professionele zorgverleners. Professionele zorg was de norm en het werd aangemoedigd om hier voorkeur aan te geven. Daarbij was het een gangbaar idee dat men ook niet te veel moest verwachten van zorg van naasten. De *feeling rules* in dit regime bestonden er onder andere uit dat iemand ontevreden mocht zijn als de zorg door professionals niet goed geleverd werd. Het beste wat de sociale omgeving voor iemand kon doen, was zorgen dat de zorg vanuit de overheid goed geregeld was.

Vanaf de jaren '80 werd dit regime opgevolgd door het *citizen consumer regime* waarin zorg gezien werd als koopwaar en burgers een actieve rol werd toebedeeld in het organiseren van de zorg. Elke burger kreeg een persoonlijk budget van waaruit de zorg betaald kon worden. De norm binnen dit regime was dat burgers met hun persoonlijke budget zelf hun zorg regelden. Hoewel het aantal burgers dat een persoonlijk budget ontving eerst relatief klein was, groeide deze groep enorm in de jaren negentig en tweeduizend en werden de kosten voor zorg voor de overheid steeds groter. De *feeling rules* bestonden er toen wederom uit om niet te veel zorg van naasten te verwachten en er blij mee te zijn als zij de zorg goed en efficiënt voor je konden regelen. Het zorgen voor een ouder door dochter of zoon kan door de ouder in kwestie als inefficiënt beschouwd worden omdat zij ook zelf geld konden verdienen en de zorg beter over kunnen laten aan een goedkopere verzorger.

In het huidige *active citizen regime*, de participatiesamenleving, staat de *framing rule* centraal dat burgers zo min mogelijk op de staat moeten leunen en verantwoordelijk zijn voor hun eigen keuzes. Deze grote verandering is een gevolg van de te hoge zorgkosten. Door gebruik te maken van mantelzorgers hoopt de staat met het nieuwe systeem de zorgkosten te drukken. Het sociale netwerk dient met informele en onbetaalde zorg de professionele zorg aan te vullen. Voor de zorgvragers geldt dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun eigen zorg en dienen dit ook zelf te regelen met leden uit het sociale netwerk, vrijwilligers en zorginstellingen. De *feeling rules* bestaan

eruit dat mensen zich trots voelen in hun actieve rol waarin zij zelf beslissingen nemen en de zorg met het sociale netwerk regelen. Daarnaast geldt dat mensen niet verontwaardigd mogen zijn naar de staat als deze de hulp en zorg niet overneemt. Deze *feeling rule* is echter vrij lastig met de werkelijk te stroken. Veel mensen zijn helemaal niet blij met de grote keuzeverantwoordelijkheid en kunnen dit soms ook niet aan (Tonkens, 2012, p.53).

Hoewel de overheid kan beslissen om een nieuw zorgbeleid te gaan voeren wil dit niet zeggen dat dit beleid ook direct gevolgd wordt door de burgers. Het nieuwe beleid gaat er immers ook vanuit dat burgers hun verwachtingen aanpassen. Daarbij hebben zorginstanties ook nog enige tijd nodig om zich aan te passen aan het nieuwe systeem waardoor er een soort tussenfase ontstaat waarbij verschillende verwachtingen en regelgevingen nog door elkaar lopen. Ideeën van oudere regimes die mensen in hun leven meegekregen hebben worden niet helemaal vervangen door de nieuwe en blijven een referentiekader vormen voor mensen. Dat maakt dat gevoelens en verwachtingen van mensen rondom zorg soms heel complex kunnen zijn (Tonkens, 2012). Ook de leden van de verschillende onderzochte generaties hebben in hun leven in Nederland waarschijnlijk te maken gehad met veranderende opvattingen en beleid met betrekking tot zorg. Voor hen geldt dat er geen continue culturele en sociale context is waarin zij verwacht worden te integreren. Zij hebben te maken met veranderend Nederlands beleid en eigen culturele opvattingen over zorg vanuit hun Turkse achtergrond.

4.3 Morele en culturele integratie

Hoewel de Nederlandse samenleving en het Nederlandse beleid met betrekking tot zorg continue verandert, wordt er in hogere mate dan in de twintigste eeuw van immigranten verwacht dat zij cultureel en moreel integreren in de samenleving ook al is deze in hoge mate fluïde (Duyvendak, Tonkens & Hurenkamp, 2010; Schinkel, 2008). Voor de twintigste eeuw, toen de Nederlandse samenleving relatief homogeen was, stond lid zijn van een natiestaat gelijk aan het lid zijn van de samenleving (Schinkel, 2008, p.15). Zodra een persoon volgens de wet als burger gezien werd, werd deze automatisch gezien als lid van de samenleving. Door immigratie van grote groepen mensen met een andere etnische en culturele achtergrond bleek deze gelijkschakeling niet langer houdbaar (Schinkel, 2008, p.16). Schinkel stelt dat de hoge mate van culturele diversiteit er voor zorgde dat immigranten met een zeer verschillende achtergrond niet meer automatisch als lid van de samenleving gezien werden. Lid zijn van een samenleving, anders dan lid zijn van een natiestaat, is in het betoog van Schinkel in hoge mate verbonden met het concept van een "vaststaande" cultuur (Schinkel, 2008, p.18). Cultureel verschilden deze mensen dusdanig dat zij niet met het verwerven van legaal burgerschap ook direct lid werden van de gemeenschap. Schinkel stelt dat op dat moment de opvatting opkwam dat immigranten, om lid te worden van een gemeenschap, ook de heersende

normen en waarden moest overnemen. Hierdoor is er een verschil ontstaan tussen formeel burgerschap waarbij het enkel gaat om rechten en plichten van een Nederlands staatsburger aan de ene kant en moreel en cultureel burgerschap aan de andere kant. Moreel burgerschap omvat een normatief concept van de goede burger en is cultureel van aard. Volgens Schinkel wordt er sinds de jaren negentig van de vorige eeuw veel meer over burgerschap gesproken wordt in termen van cultureel en moreel integreren. Integratie is op deze manier een meer culturele aangelegenheid geworden. Integratie en burgerschap worden volgens hem door de samenleving en overheid in grotere mate met elkaar gelijk gesteld (Schinkel, 2008, p.19). Dit heeft tot gevolg dat burgerschap niet meer een gegeven is, maar dat het een optie (virtueel) geworden is. Voor groepen immigranten die wettelijk burger zijn van Nederland geldt nu dat burgerschap pas bereikt kan worden met culturele integratie. *"The citizenship of those who are citizens in the formal sense but are construed as insufficiently integrated is reduced from actuality to virtuality"* (Schinkel, 2008, p.21).

Als immigranten cultureel en moreel moeten integreren in de samenleving om als volwaardig burger beschouwd te worden is er nog wel de vraag wat er dan als Nederlandse cultuur en als Nederlandse normen en waarden geldt. Volgens Duyvendak, Tonkens en Hurenkamp (2010, pp.4-5) is er een breed gedeelde consensus ontstaan over cultureel burgerschap en de Nederlandse cultuur. Dit komt volgens hen doordat de Nederlandse samenleving in hoge mate homogeen is in haar progressieve opvattingen met betrekking tot bijvoorbeeld gender, familie en seksualiteit. Zij stellen dat er, doordat een meerderheid dezelfde opvatting koestert met betrekking tot gender, familie en seksualiteit, er ook van immigranten gevraagd wordt dat zij deze opvattingen overnemen. Zij stellen dat dit er voor zorgt dat er een groeiende kloof ontstaat tussen de "oorspronkelijke meerderheid" en etnische minderheden zoals moslimgroeperingen, die vaker andere opvattingen hebben met betrekking tot die thema's (Duyvendak, Tonkens & Hurenkamp, 2010, p.6). Deze culturele waarden worden daarnaast als historisch vaststaande waarden beschouwd die beschermd moeten worden tegen andere invloeden. Dit heeft tot gevolg dat er van nieuwkomers geëist wordt dat zij zich aan "de" Nederlandse cultuur aanpassen om als volwaardig burger beschouwd te worden. Een dergelijke druk op culturele integratie als voorwaarde om als volwaardig burger beschouwd te worden kan er bij de jongere generatie voor zorgen dat zij ook andere opvattingen hebben ontwikkeld met betrekking tot familierelaties. Het kan zo zijn dat bijvoorbeeld de nucleaire familie een belangrijker samenlevingsverband is geworden dan de *extended family*, of dat het nu ook onder de jongere generatie gangbaar is dat vrouwen werken. Deze vormen van culturele integratie kunnen van invloed zijn op de manier waarop deze groep aankijkt tegen de zorg voor hun ouders.

Culturele normen overnemen met betrekking tot, onder andere, zorg is echter niet gemakkelijk in een samenleving waarin er telkens sprake is van veranderende *citizen regimes*. Daarbij lijkt het nu zo

te zijn dat het idee van participatiesamenleving mogelijk wringt met andere breed gedragen Nederlandse opvattingen met betrekking tot, bijvoorbeeld, participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. De verwachting dat men tijd heeft om zorg te dragen voor ouderen terwijl er ook verwacht wordt dat beide partners werkzaam zijn is er één die naar mijn idee moeilijk te realiseren is voor iedereen. Voor de leden van de Turkse gemeenschap komt daar echter bij dat zij juist een achtergrond hebben waarin die zorg vanuit het sociale netwerk erg belangrijk is. Tegelijk wordt er van deze groep verwacht dat zij deze Turks-culturele achtergrond een minder prominente rol laat spelen, en men de meer breed gedragen Nederlandse normen en waarden overneemt. Daarbij komt ook dat de breed gedragen Nederlandse opvattingen over zorg in de loop van de tijd continue veranderd zijn. Het kan zo zijn dat Turkse immigranten ideeën en verwachtingen hebben overgenomen uit oudere *citizen regimes* waardoor hun opvattingen niet aansluiten bij het nu heersende *active citizen regime*. Doordat kinderen veelal niet in hetzelfde huis leven als hun ouders, zelf kinderen hebben en in sommige gevallen beide partners een baan hebben, wordt het voor hen juist steeds moeilijker om aan de verwachting te voldoen dat zij voor hun ouders zullen zorgen. Wellicht raken zij meer cultureel geïntegreerd als het gaat om zelfontwikkeling en vrouwenparticipatie op de arbeidsmarkt, maar leidt dit er ook toe dat zij het eigenlijk nodig hebben dat ze de zorg voor hun ouders uit kunnen besteden aan professionals. Van immigranten wordt verwacht dat zij zich aanpassen aan normen van de Nederlandse samenleving, maar een aantal van die normen zijn moeilijk met elkaar te verenigen, en kunnen een tweestrijd opleveren. Dat het huidige zorgbeleid nu meer lijkt op de manier van zorg leveren die gebruikelijk was binnen de groep Turkse immigranten werkt daarmee wellicht het aannemen van progressieve normen tegen.

Hoofdstuk V. Turks-Nederlandse ouderen en zorg

Voor het eerst in de geschiedenis is er in Nederland sprake van een grote groep Turkse ouderen die zorg behoeft. Nu de eerste generatie Turkse migranten ouder wordt en zorg nodig heeft wordt het duidelijk dat deze groep de zorg vaak niet weet te vinden of er geen gebruik van wil maken. In dit hoofdstuk ga ik in op de behoeften die deze ouderen hebben en de obstakels die zij ervaren.

In Nederland en diverse andere Westerse landen is er onderzoek gedaan naar ouderen uit islamitische minderheidsgroeperingen en hun zorgbehoeften (Ajrouch, 2007 ; Ajrouch & Fakhoury, 2013; Alfarah, 2012; Khan & Ahmad, 2014; SCP, 2004). De onderzoeken uit deze andere Westerse landen hebben betrekking op vergelijkbare situaties zoals deze zich nu ook in Nederland voordoen. In deze landen is er pas recent sprake van een grote groep ouderen met een (Turks) islamitische achtergrond. De onderzoeken richten zich op de behoeften van deze groep ouderen. Uit deze onderzoeken komt aan de ene kant naar voren dat deze ouderen het gevoel hebben dat de zorg niet is afgestemd op hun behoeften. Aan de andere kant komt er naar voren dat veel ouderen geen gebruik willen maken van zorgvoorzieningen omdat ze er vanuit gaan dat de familie de zorg op zich zal nemen. Tegelijkertijd komt er uit Amerikaans onderzoek (Ajrouch, 2007; Ajrouch & Fakhoury, 2013) naar voren dat een deel van de ouderen hun kinderen niet willen belasten met extra zorg. In deze onderzoeken gaat het om ouderen uit islamitische minderheden, en niet enkel Turken, maar omdat het geloof voor veel Turken ook een belangrijk onderdeel van het leven is, lijken deze onderzoeken mij toch relevant. Daarnaast zijn een aantal onderzoeken specifiek gericht op Turkse ouderen in Nederland (Geelen & Üc'ler, 2004; Maussen, 2006; SCP, 2004; Smits & de Graaff, 2004). Hieronder wil ik kijken naar een aantal aspecten die belangrijk zijn met betrekking tot de vraag naar zorg voor (Turkse) ouderen met een islamitische achtergrond.

5.1 Kwetsbare groep

Ouderen vormen over het algemeen een kwetsbare groep binnen de samenleving. Ouderen met een immigratieachtergrond vormen hierin een subcategorie die extra kwetsbaar is. Een slechtere gezondheid gaat vaak gepaard met een lager opleidingsniveau en een lager inkomen. Dit geldt in grote mate ook voor Turkse ouderen (SCP, 2004). Het zou dan te verwachten zijn dat deze groep ook meer gebruik maakt van zorg. Uit onderzoek is echter naar voren gekomen dat er door deze groep veel minder gebruik gemaakt wordt van zorg dan het geval is bij autochtone Nederlanders. Hiervoor zijn een aantal mogelijke redenen te geven.

Allereerst waren het voornamelijk jonge mannen die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw naar Nederland kwamen. Over het algemeen hadden deze mannen een lager

opleidingsniveau en kwamen zij naar Nederland voor zwaar fysiek werk met de verwachting om na enkele jaren weer terug te keren. Zoals eerder beschreven, leerde men hierdoor vaak niet de Nederlandse taal; een achterstand die ze later niet meer in hebben kunnen halen toen ze besloten toch te blijven. Deze groep heeft daardoor weinig contact met leden en organisaties in de Nederlandse samenleving en kan moeilijk uitdrukking geven aan eventuele problemen. Met betrekking tot zorg en zorgvoorzieningen betekent dit dat deze groep vaak niet de verstrekte informatie begrijpt omdat zij de Nederlandse taal niet genoeg machtig zijn (Geelen & Üc'ler, 2004). Niet alleen zorgt een beperkt begrip van de Nederlandse taal voor onbekendheid met betrekking tot zorgvoorzieningen, het zorgt er ook voor dat communicatie met medewerkers van zorginstellingen moeizaam verloopt (Geelen & Üc'ler, 2004). Waarschijnlijk zorgt deze taalbarrière er ook voor dat mensen niet bekend zijn met de manier waarop zorg georganiseerd wordt en hoe indicatiestelling te werk gaat. Zij kunnen hierdoor moeilijker de weg vinden. Tegenwoordig zijn er om deze reden een aantal organisaties die zich inzetten voor voorlichting in de eigen taal. Zo houden bijvoorbeeld het Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten (NOOM), het Nederlands Migratie Instituut (NMI) en de Nederlands Islamitische Bond voor Ouderen (NISBO) zich bezig met voorlichtingen voor oudere immigranten in de eigen taal. Hoewel er nu tegemoet gekomen wordt aan de behoefte van informatie en voorlichting in de eigen taal, blijft deze groep kwetsbaar doordat zij zich niet gemakkelijk kunnen uitdrukken en daardoor waarschijnlijk ook minder gemakkelijk contact zoeken met bijvoorbeeld zorginstellingen.

Daarnaast speelt bij deze groep nog een andere factor een rol waardoor zij als kwetsbare groep bestempeld word; namelijk het financiële aspect. Veel van de Turkse immigranten in de jaren zestig hadden een laag opleidingsniveau en hebben in Nederland voornamelijk zwaar fysiek werk gedaan voor lage lonen (SCP, 2004). Voor veel Turkse mannen geldt daarnaast dat zij in de jaren tachtig ontslagen zijn vanwege de crisis en sindsdien niet meer gewerkt hebben (SCP, 2004). In het SCP rapport *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen* in 2004 is zelfs te lezen dat op dat moment slechts elf procent van de Turkse mannen tussen vijfenvijftig en vierenzestig werkt. De overige groep heeft in het verleden wel gewerkt, maar doet dat waarschijnlijk al lange tijd niet meer (SCP, 2004, p. 36). Meer dan de helft van de Turkse mannen boven de vijfenvijftig die in het SCP rapport zijn onderzocht heeft al tien tot twintig jaar niet meer gewerkt (SCP, 2004, p.37). Daarnaast zijn er opvallend veel Turkse oudere mannen afgekeurd. Dit heeft natuurlijk gevolgen gehad voor hun economische positie in de maatschappij. Tevens geldt dat deze mensen vaak niet lang genoeg in Nederland gewerkt hebben om recht te hebben op AOW, of maar gedeeltelijk recht hebben op AOW (Maussen, 2006; Smits & de Graaff, 2004; SCP, 2004). Door diverse oorzaken beschikt deze groep dus over zeer beperkte financiële middelen.

Doordat de vrouwen binnen deze groep zich voornamelijk bezig hebben gehouden met het

gezin en het huishouden zijn zij nog minder dan hun mannen in aanraking gekomen met leden en organisaties in de Nederlandse samenleving en spreken vaak nauwelijks Nederlands (interviews coördinatoren Beweging 3.0). Dit maakt dat deze subcategorie binnen de Turkse ouderen eigenlijk nog meer aandacht nodig heeft. Doordat het vaak voorkomt dat vrouwen jonger zijn dan hun man, komt het ook vaker voor dat zij nog langere tijd alleen leven na het overlijden van hun partner. Mannen gaan overdag vaker naar het café en de moskee terwijl vrouwen doorgaans dergelijke activiteiten buitenshuis niet hebben en thuis blijven. Dit maakt volgens de project coördinator van Beweging 3.0 dat onder andere veel dagbestedingprojecten voor oudere vrouwen uit immigrantengroepen worden opgezet. "Er is ook een groep alleenstaande vrouwen die een hele tijd niet zelf hebben gezorgd in de zin van hobby's en dingen buiten de deur en vervolgens zijn ze in een soort van vacuüm terecht gekomen."

De kwetsbaarheid van deze groep heeft voor een groot deel te maken met de sociaaleconomische positie die zij inneemt in de Nederlandse samenleving. De factoren die maken dat deze groep als kwetsbaar wordt bestempeld vormen tevens vaak obstakels die ouderen kunnen ondervinden als het gaat om ouderenzorg. Aan de andere kant kan het ook zo zijn dat er onder Turkse ouderen andere ideeën over ouderenzorg heersen waardoor zij geen gebruik maken van de zorgvoorzieningen. Ik ga hier in de volgende paragraaf verder op in.

5.2 Terughoudendheid ten aanzien van zorg

Turkse ouderen vormen een kwetsbare groep in de samenleving, maar hebben ook te maken met praktische obstakels in het verkrijgen van toegang tot deze zorgvoorzieningen. Het lijkt er echter niet op dat het lage gebruik van zorgvoorzieningen enkel te maken heeft met praktische obstakels. Veel van deze ouderen hebben andere verwachtingen van zorg dan hun autochtone leeftijdsgenoten (Ajrouch, 2007 ; Ajrouch & Fakhoury, 2013; Alfarah, 2012; Khan & Ahmad, 2014; SCP, 2004) en staan onder andere door voorbeelden van slechte formele zorg in Turkije in het verleden negatief tegenover formele zorg.

Het feit dat de eerste generatie op relatief jonge leeftijd naar Nederland kwam en daar gebleven is, heeft ook vaak tot gevolg gehad dat deze groep vaak niet voor hun eigen ouders gezorgd heeft waardoor het fenomeen ouderdom (van dichtbij) voor deze generatie relatief nieuw is (Ajrouch, 2007). Daarnaast worden leden van deze groep oud in een samenleving die in een aantal opzichten erg verschillend is van de samenleving waarin zij zijn opgegroeid.

Veelal heerst er volgens de projectcoördinator binnen deze groep een taboe op het uitbesteden van ouderenzorg aan anderen, omdat dit zou betekenen dat familie de zorg niet op zich

wil nemen. Als de kinderen niet voor hun ouders willen zorgen wordt dit beschouwd als een schande. Door gebruik te maken van formele zorg kan het lijken alsof de kinderen de zorg niet op zich willen nemen, terwijl dit niet het geval hoeft te zijn. Dit is een opvatting die de project coördinator van Beweging 3.0 vaak terughoort in de Turkse gemeenschap "Als je het vanuit je cultuur niet kent, en als je in principe niet gewend bent om met instituties aan dit soort dingen te werken, en daar bovenop als iets nog echt een taboe is, en het als erg wordt ervaren als je gebruik maakt van zorg omdat dat dan blijkbaar betekent dat iemand niet voor je zorgt". Daarbij heerst er onder ouderen het idee dat zij hun kinderen hebben opgevoed zodat deze later voor hen kunnen zorgen. Hierbij vermoed ik dat cultuur en de religieuze teksten die eerder besproken zijn een grote rol spelen. Khan en Ahmad (2014, p. 284) opperen dat het zelfs beledigend kan zijn voor kinderen als de zorg overgenomen wordt door een zorgverlener omdat dit zou kunnen duiden op falen van de kinderen.

Gerontologen Gorder en Ellor (2008) merken ook op dat veel moslims pas in een vergevorderd stadium hulp zoeken binnen het zorgsysteem. Zij stellen dat hier misschien een religieuze reden voor kan zijn. Zo wordt er volgens hen in de islam gesteld dat God verantwoordelijk is voor gezondheidszorg en dat alles, goed of slecht, Gods wil is (soera 2:148). Ziekte, in deze opvatting, is een test van het geloof en een manier om het karakter te sterken. Het is volgens religiewetenschappers Baeke, Wils en Broeckaert (2012, p. 3) wel de plicht van een moslim er moeite in te steken om beter te worden, maar aan de andere kant moet deze het ziek-zijn ook geduldig ondergaan. Als een moslim er in slaagt om de ziekte geduldig te ondergaan wordt er gezegd dat iemand slaagt voor de test van God.

De angst dat er geen rekening gehouden zal worden met de religieuze en culturele achtergrond van de Turkse ouderen kan ook een reden zijn voor families om af te zien van formele zorg (Geelen & Üc'ler, 2004). Ook komt er naar voren dat mensen vrezen niet verzorgd te worden door iemand van dezelfde sekse, dat er geen halal eten geserveerd zal worden en dat er geen mogelijkheid is tot gebed (Smits & de Graaff, 2004). Deze zelfde angsten komen naar voren uit onderzoeken uit andere Westerse landen (Ajrouch, 2007 ;Ajrouch & Fakhoury, 2013; Alfarah, 2012; Khan & Ahmad, 2014). Culturele botsingen kunnen bijvoorbeeld plaatsvinden tijdens een kennismakingsgesprek waarbij het zo kan zijn dat Turken pas na lang aftasten over gaan tot het zakelijke, terwijl het in meeste westerse culturen gebruikelijk is om direct tot het zakelijke over te gaan. In mijn gesprek met de voorzitter van de NISBO kwam dit ook als reden naar voren waarom veel ouderen liever gebruik maken van het spreekuur van de NISBO, dan dat ze bijvoorbeeld naar een wijkkantoor gaan waar ze geen koffie aangeboden krijgen en direct over moeten gaan op de vraag die er is. Bij de NISBO werken mensen die de achtergronden van islamitische ouderen kennen en kunnen daardoor beter bij hen aansluiten.

Dan kan er ook nog het gebrek aan financiële middelen meespelen in de keuze om zorg

binnen de familie te houden. Zoals eerder beschreven beschikken Turkse ouderen vaak over minder financiële middelen. Dit kan als gevolg hebben dat mensen minder snel zorg inschakelen waarvoor bijvoorbeeld een eigen bijdrage geldt (Smits & de Graaff, 2004). In het interview met de coördinator van Beweging 3.0 kwam naar voren dat dit ook een van de redenen is waarom er geen particuliere zorginstelling is die zich specifiek op deze groep richt. De kosten van een dergelijke zorginstelling zijn over het algemeen veel te hoog voor Turks-Nederlandse ouderen.

De obstakels en beperkingen voor Turks-Nederlandse ouderen om gebruik te maken van zorgvoorzieningen ligt echter niet alleen aan de kant van de ouderen en hun families. Volgens Smits en de Graaff (2004) heerst er terughoudendheid onder beleidsmakers en zorgverleners ten aanzien van toegespitste zorg voor Turkse moslimouderen. Religie wordt gezien als een privé aangelegenheid en men is veelal bang dat er een terugkeer naar de verzuiling is als er speciale (Turkse) islamitische zorginstellingen worden gecreëerd (Smits & de Graaff, 2004, p.49). Dit idee sluit aan bij het huidige beleid dat zich richt op individuele culturele integratie en niet op voorzieningen voor (religieuze) groeperingen (Duyvendak, Tonkens & Hurenkamp, 2010; Schinkel, 2008; Sunier, 2000). In het huidige denken bemerken zorginstellingen zoals Beweging 3.0 ook een terughoudendheid ten aanzien van cultuur specifieke zorg. Zo heeft de PVV in Noord-Brabant een statenvraag gesteld over de opening van het verpleeghuis Şefkat voor mensen met een Marokkaanse of Turkse achtergrond in Boxtel omdat het integratie tegen zou werken. De fractie-voorzitter van de PVV Noord-Brabant zegt hierover het volgende:

Het doelgroepenbeleid in Nederland is afgeschaft. Initiatieven zoals deze zijn achterhaald en zijn een verkeerd signaal binnen de integratie. Het streven is een land waar iedereen zich aanpast aan de normen en waarden zoals die hier gebruikelijk zijn. Daar past geen verzorgingshuis bij waar geen Nederlands wordt gesproken, alleen halalvoedsel wordt bereid en waarvan de inrichting op een moskee lijkt.⁴

Hoewel het een opmerking van de PVV is, stelt de project coördinator van Beweging 3.0 dat dit wel een heersende opvatting in de politiek is. "Het is wel de PVV, maar andere partijen zijn daar ook gevoelig voor want in de publieke opinie wil je ook niet te boek staan als de allochtonen knuffelaar zeg maar. Die moet je 'aanpakken', die moet je 'opvoeden', 'opleiden'." In de huidige politiek is weinig ruimte voor specifieke zorg voor minderheden. Het Turkse en Marokkaanse verpleeghuis Şefkat in Boxtel had op haar website een "vraag en antwoord" pagina waarop er antwoord gegeven

⁴ 30 oktober 2011. De volledige brief met statenvragen is te vinden op de website van de PVV Noord-Brabant. <http://www.pvvnoordbrabant.nl/index.php/component/zoo/item/statenvragen-pvv-islamitisch-verzorgingshuis-ontmoedigt-integratie-geraadpleegd> op 20 juni 2016,

werd op een heel aantal vragen rond integratie die het verpleeghuis heeft opgeroepen. Één van de vragen lijkt een directe reactie op de PVV te zijn.

1. Allochtonen moeten deelnemen aan de Nederlandse samenleving. Een speciaal verpleeghuis voor Turken en Marokkanen werkt integratie toch juist tegen?

De bewoners van Verpleeghuis Şefkat zijn veelal eerste generatie Turken en Marokkanen. Vaak lijden ze aan ernstige of mildere vorm van Alzheimer. Daardoor vallen ze terug op hun moedertaal en is het niet meer dan menselijk om te zorgen voor een levensavond in een vertrouwde omgeving. Integreren in de Nederlandse samenleving hebben ze al veertig jaar gedaan. Door hun geestelijke en lichamelijke toestand zijn er andere prioriteiten ontstaan. Door de zorg voor deze groep van hun kinderen over te nemen wordt het voor hén gemakkelijker om te kunnen blijven deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. Zo levert Şefkat juist een positieve bijdrage aan het proces van integratie.⁵

De statenvraag van de fractie-voorzitters van PPV Noord-Brabant en het bovenstaande stukje van het Turks-Marokkaanse verpleeghuis illustreren naar mijn idee de negatieve tendens die er te vinden is in de politiek en de samenleving met betrekking tot moslimminderheden in Nederland. Voor het verpleeghuis was het blijkbaar van belang om de keuze voor een Turks en Marokkaans verpleeghuis te verdedigen. In een dergelijke trend is het veel lastiger om tegemoet te kunnen komen aan de behoeften van Turkse moslim ouderen in de samenleving.

5.3 Behoeften

Naast praktische beperkingen kunnen dus ook verschillende religieuze en culturele factoren een rol spelen bij het geringe gebruik van Turkse ouderen van zorgvoorzieningen. Hoewel er wel Nederlands onderzoek bestaat naar concrete wensen en behoeften als het op zorg aankomt, lijkt er nog geen onderzoek te zijn dat naar bredere thema's die voor Turkse ouderen van belang kunnen zijn. Amerikaanse sociologe Kristine Ajrouch (2005; 2008; Ajrouch & Fakhoury, 2013) heeft met behulp van focusgroepen onderzoek gedaan naar thema's die belangrijk zijn voor ouderen met een islamitische achtergrond. Hoewel zij zich niet specifiek op Turken heeft gericht maar op ouderen met een islamitische achtergrond zijn haar bevindingen voor dit onderzoek alsnog van belang omdat dezelfde religieuze achtergrond ook een rol speelt bij oudere Turken. Twee thema's die uit de focusgroepen naar voren kwamen betroffen *kwaliteit van leven* en *sociale relaties*.

⁵ [http://www.zge.nl/Verpleeghuis -Sefkat/Algemeen/--Vragen](http://www.zge.nl/Verpleeghuis-Sefkat/Algemeen/--Vragen). Geraadpleegd op 24 mei 2016. (Ten tijde van het schrijven van de definitieve versie van deze scriptie was deze pagina niet meer actief).

Een goede kwaliteit van leven kon volgens de ouderen uit de focusgroepen gewaarborgd worden door de kwetsbaarheden van ouderen rond financiën, gezondheid, fysieke veiligheid, transport en sociale isolatie te ondervangen. Het waren deze kwetsbaarheden waar de ouderen zich het meeste zorgen over maakten. Hoewel ouderen graag wilden dat er op deze vlakken voor hen gezorgd zou worden, mocht het volgens hen niet zo zijn dat zij een last voor hun omgeving zouden worden. Deze ouderen wilden ook dat hun kinderen zorg konden dragen voor hun eigen kinderen en sommigen gaven aan dat zij de zorg voor hun eigen ouders als zwaar ervaren hadden. Een dergelijke last wilden en wilden zij hun kinderen besparen (Ajrouch & Fakhoury, 2013, pp. 361-362).

Het andere thema betrof sociale relaties, wat grotendeels neerkwam op een behoefte aan sociale contact met de gemeenschap. Ouderen wilden zich niet waardeloos voelen en wilden daarom graag meer interactie met de jongere generatie; een ontmoeting waar beide partijen van kunnen profiteren. De jongeren kunnen leren van de kennis en expertise van de ouderen terwijl de jongeren de ouderen het gevoel geven waardevol te zijn voor de gemeenschap. Helemaal als het gaat om een migrantengemeenschap zijn het de ouderen die de link vormen tussen het verleden en de toekomst doordat zij het levende contact zijn met het land van herkomst (Ajrouch, 2008) Omdat er volgens de ouderen in het onderzoek van Ajrouch (2005, p. 662) ook een groot verschil zit tussen de waarden en interesses van de jongere en de oudere generaties, gaven de ouderen uit de focusgroepen aan dat zij ook graag contact hebben met leeftijdsgenoten. Op deze manier konden zij ook sociale contacten onderhouden met niet-familieleden. De behoefte aan dergelijke sociale contacten vormde een reden voor ouderen om wel naar een verpleeg- of verzorgingstehuis te gaan. Uit haar onderzoek komt daarmee naar voren dat er niet alleen maar negatieve ideeën verbonden zijn aan het idee van een verzorgingstehuis en zorg van buiten de familie. Het probleem hiermee in de Nederlandse samenleving is het feit dat verzorgingstehuizen juist aan het verdwijnen zijn. In Nederland hebben ouderen straks alleen nog de mogelijkheid om naar een verpleeghuis te gaan. Alleen ouderen die continue zorg nodig hebben komen hiervoor in aanmerking.

Hoofdstuk VI. Morele waarden

In de voorgaande hoofdstukken werd al duidelijk dat eerste en tweede generatie Turkse Nederlanders te maken hebben met verschillende verwachtingen en veranderende contexten. Doordat de jongere en de oudere generatie opgegroeid zijn in verschillende samenlevingen met verschillende waarden kan het zo zijn dat er ondanks de gedeelde Turkse achtergrond verschillen te vinden zijn in de normen en waarden. Het concept van morele registers is een middel om te kijken of en in welke mate er verschillende opvattingen heersen onder leden van de verschillende generaties.

6.1 Morele registers

Antropoloog Samuli Schielke (2009; 2015) heeft zich in zijn onderzoek gericht op de persoonlijke ervaring van jonge moslim mannen in een dorp in Egypte. Naar aanleiding van zijn onderzoek naar moraliteit onder jonge Egyptische mannen heeft Schielke (2009; 2015) het concept *morele registers* bedacht. Binnen de verschillende morele registers gelden verschillende normen en waarden en staan verschillende morele doelstellingen centraal. Schielke stelt dat religieuze moraliteit steeds dominanter is geworden in debatten over normen en waarden. In het dagelijks leven hebben zij echter niet alleen te maken met religieuze piëteit maar ook met respect en reputatie, verwachtingen en beloften van consumptisme en romantische liefde en de grenzen van de praktische omstandigheden (2009, p.25). Schielke stelt dat er weinig aandacht is geweest voor de ambiguïteit en fragmentatie van het bestaan van, onder andere, deze jonge moslim mannen. Juist naar deze ambiguïteit en fragmentatie heeft hij onderzoek verricht in Egypte en heeft naar aanleiding van deze fragmentatie het concept morele registers opgesteld.

Schielke (2009, 2015) stelt dat deze jonge moslimmannen vanuit hun religie duidelijke morele en ideologische doelstellingen lijken te hebben. Het naleven van deze doelstellingen blijkt in de praktijk echter minder eenvoudig en het kan zijn dat bepaalde handelingen van een persoon tegenstrijdig lijken. Als er uitgegaan wordt van de mogelijkheid dat een mens één coherente set aan morele doelstellingen volgt, zoals bijvoorbeeld Talal Asad, Michael Lambek, Charles Hirschkind en Sabah Mahmood volgens Schielke (2009,p.25) doen, zou het niet mogelijk moeten zijn dat er tegenstrijdigheden te vinden zijn in het handelen van mensen. Toch komt het vaak voor dat mensen op verschillende momenten verschillend handelen. Deze handelingen kunnen bijvoorbeeld ingaan tegen bepaalde religieuze morele opvattingen die volgens de persoon in kwestie wel gehanteerd worden. Een dergelijk voorval kan er voor zorgen dat een gelovige bijvoorbeeld hypocriet of zwak genoemd wordt omdat hij of zij zich niet aan zijn of haar religieus ideologische leidraad houdt. Hierbij wordt er vanuit gegaan dat de persoon in kwestie wel een coherent idee heeft van goed en kwaad. Antropologe Katherine Ewing (1990) noemt een dergelijk concept van menselijke moraliteit echter

een *illusion of wholeness*. Ewing (1990) en Schielke (2009; 2015) benaderen menselijke moraliteit daarentegen vanuit een pluralistisch perspectief. Zij stellen dat mensen meerdere sets van morele doelstellingen hanteren die zij op verschillende momenten gebruiken. Gedrag dat niet overeen komt met bepaalde religieuze morele opvattingen hoeft niet per definitie tegenstrijdig gedrag genoemd te worden. Op een dergelijk moment kan iemand spreken of handelen vanuit een andere set van morele doelstellingen, bijvoorbeeld vanuit het morele domein van familieverbindingen en eer. Deze mensen handelen dan nog steeds volgens hun morele doelstellingen. Ewing (1990) en Schielke (2009; 2015) gaan niet uit van één moreel geheel maar van verschillende moraliteiten die naast elkaar bestaan. Deze verschillende registers kunnen samen een geheel vormen, elkaar aanvullen en in sommige gevallen tegenstrijdig zijn. Schielke (2015, p. 53) schrijft hierover het volgende:

Complexity is the normal way morality works: as a loose and unsystematic dialogue of different modalities, or registers, of normative action and speech. Each in turn, such registers offer a temporary solid foundation for reasoning and action, thus allowing for both some clear directions and some space for ambiguity to navigate a complicated life.

Wat Schielke een moreel register noemt is een bepaald perspectief van waaruit iemand spreekt, argumenteert en handelt met betrekking tot morele kwesties. Het morele register dat gebruikt wordt om over een bepaald onderwerp te spreken, bepaalt wat de mogelijkheden zijn. "To declare an issue a religious matter, or to discuss it in the registers of, say, romantic love, or social justice and rights, is also to draw different conclusions about it, to suggest different paths of action" (Schielke, 2015, p.54). Zo kan er bijvoorbeeld vanuit een religieus perspectief gekeken worden naar ouderenzorg, maar ook vanuit het perspectief van familieverbindingen. Beide perspectieven leveren heel andere uitspraken en handelingen op met betrekking tot ouderenzorg. Het is vaak ook niet zo dat de verschillende morele registers ook als dusdanig door de persoon in kwestie herkend worden. Hoewel personen op verschillende momenten anders reageren en handelen vanuit verschillende morele registers hoeft een persoon dit niet zo te ervaren. Op verschillende momenten kan een persoon zijn of haar morele doelstellingen als een coherent geheel ervaren, ook al kan hij of zij op een ander moment weer vanuit een ander moreel register spreken (Ewing, 1990).

In zijn onderzoek naar jongeren in Egypte onderscheidt Schielke een aantal verschillende morele registers die zij gebruiken in hun dagelijkse leven. Religie is het eerste en belangrijkste perspectief dat hij onderscheidt. Het morele register van *religie* wordt gezien als een objectieve set aan regels, gebaseerd op de Qur'an en Sunna die richtlijnen geven voor een goed leven en de sleutel vormen tot het paradijs. Religie wordt als normatief register gebruikt om te bepalen of handelingen goed of slecht zijn. Behalve dat religie moreel en politiek significant is, werkt het ook als emotioneel en

metafysische orde die het leven en de wereld structuur geeft. Hierdoor is het religieuze register een van de krachtigste, het omvat immers het geheel van het leven (Schielke, 2015). Als tweede register noemt Schielke *respect*. Binnen dit register gaat het om sociale status binnen een gemeenschap, goed gedrag en verantwoordelijkheid voor de familie. Hoewel respect belichaamd wordt door individuele personen is het collectief van aard omdat het gedeeld wordt met familie of een sociale groep. Als derde noemt hij *familie en verwantschap* waarbij het gaat over de relatie tot partner, kinderen en andere verwanten. Binnen dit morele register draait het om verbinding waarbij iemand een onderdeel is van een emotioneel gebonden eenheid. Ook heeft het betrekking op de verschillende verwachtingen en verplichtingen die bij een dergelijke eenheid horen. Als vierde noemt Schielke *goed karakter* waarbij het er om gaat zachtaardig, moedig, nobel en capabel te zijn. Iemand getuigt van goed karakter als deze bereid is een ander te helpen ook als dit persoonlijk risico met zich meebrengt. Het vijfde morele register dat hij waarneemt heeft betrekking op *sociale gerechtigheid* waarbij ook waardigheid en vrijheid een grote rol spelen. De laatste twee morele registers worden gevormd door het register van *romantische liefde* waarin passie en emotionele betrokkenheid centraal staan en door het register van *rijkdom, succes en zelfontwikkeling*.

6.1.1 Morele registers en ouderenzorg

De vraag naar goede ouderenzorg is een moreel vraagstuk en kan daarom benaderd worden vanuit het concept van morele registers. Door gebruik te maken van het concept van morele registers is het mogelijk om te kijken naar verschillen in opvattingen tussen de jongere en de oudere generatie zonder direct te stellen dat zij geheel andere morele doelstellingen naleven. Het is goed mogelijk dat de verschillende onderzochte generaties voor een deel dezelfde morele registers hanteren van waaruit ze bepaalde morele kwesties benaderen. Het kan echter ook zo zijn dat bepaalde morele registers dominanter zijn geworden bij de ene generatie dan bij de andere. Diverse factoren kunnen een rol spelen bij de manier waarop de leden van de verschillende generaties morele registers hanteren. Als eerste kan het zo zijn dat bepaalde morele registers een prominentere rol innemen in bepaalde fasen van het leven. In de loop van de tijd kunnen verschillende morele registers een minder prominente of juist meer prominente rol gaan spelen. Ten tweede kan het zo zijn dat de registers van leden van beide generaties beïnvloed zijn door dominante opvattingen binnen de Nederlandse cultuur. Hierdoor zou het zo kunnen zijn dat beide generaties het register met betrekking tot familie en familieverplichtingen verschillend invullen waardoor zij binnen dat register verschillende morele doelstellingen naleven. Ten derde vermoed ik dat de politieke en sociaaleconomische situatie van een samenleving sterk van invloed is op de invulling van bepaalde morele registers. Concepten als zelfontwikkeling en sociale gerechtigheid worden waarschijnlijk op

een andere manier ingevuld en gehanteerd door de Egyptische jonge moslimmannen uit het onderzoek van Schielke (2009; 2015) dan door de eerste generatie Turkse Nederlanders. Het feit dat veel leden van de jongere generatie niet opgegroeid zijn op het Turkse platteland zoals veel leden van de oudere generatie kan ook zorgen voor een verschillend gebruik van morele registers met betrekking tot bijvoorbeeld zelfontwikkeling.

Door gebruik te maken van morele registers is het mogelijk om de manier waarop de verschillende generaties de verschillende morele registers invullen en hanteren in kaart te brengen. Op deze manier ontstaat er een duidelijk beeld van de mogelijk verschillende morele opvattingen tussen de twee generaties. Ik gebruik Schielkes' concept van morele registers niet om te verklaren waarom personen op verschillende momenten verschillende morele doelstellingen nastreven. In dit onderzoek wil ik in kaart brengen of de verschillende generaties met betrekking tot ouderenzorg verschillende registers hanteren, of dat zij de registers verschillend invullen.

In de voorgaande hoofdstukken zijn een aantal mogelijke morele registers naar voren gekomen die het perspectief kunnen vormen van waaruit leden van de twee onderzochte generaties tegen ouderenzorg aankijken. Allereerst lijkt religie een belangrijk perspectief te zijn van waaruit ouderenzorg benaderd kan worden (Alfarah et al., 2010; Ajrouch & Fakhoury, 2013; Khan & Ahmad, 2014; Moody, 1990; Sapp, 2008). Eerder werd al duidelijk dat er in de heilige geschriften van de islam een aantal richtlijnen staat met betrekking tot ouderenzorg waarin nadruk gelegd wordt op respect voor ouderen. Daarnaast lijkt ook het register van familie en familieverbindingen een belangrijk perspectief te vormen. In families met een traditionele familiestructuur gelden diverse normen en waarden, maar ook verwachtingen en verplichtingen met betrekking tot zorg (Yerden, 2000). Met dit register is naar mijns inziens ook het register van respect verbonden omdat respect ook betrekking heeft op de familie. Het volgen van de verwachtingen binnen een familie en het leveren van goede zorg levert een familie immers respect op. Omgekeerd kan slechte zorg door de familie er ook voor zorgen dat een familie daalt in aanzien (Yerden, 2000). Tot slot denk ik dat het mogelijk is om vanuit een perspectief van zelfontwikkeling naar ouderenzorg te kijken. Op de *vraag en antwoord* pagina van het Turkse en Marokkaanse verpleeghuis in Boxtel stond immers ook dat een dergelijk verpleeghuis het voor de jongere generatie mogelijk maakt om te blijven werken. Werk kan gezien worden als een vorm van zelfontwikkeling en kan een rol spelen in opvattingen over ouderenzorg.

De andere morele registers die Schielke onderscheidt lijken naar mijn idee minder van belang als het gaat om de vraag naar goede ouderenzorg. Hoewel het register dat Schielke goed karakter noemt betrekking heeft op zorg dragen voor een ander is dit register voornamelijk van toepassing in de vriendschappelijke kring. Goed karakter zoals Schielke dit omschrijft heeft meer te maken met

sympathie tonen, aangenaam zijn en conflict vermijden (Schielke, 2009, p.30). Het morele register met betrekking tot sociale gerechtigheid is meer politiek van aard en heeft volgens Schielke (2009, p. 30) voornamelijk te maken met praktijken van onderdrukking en het gebrek aan mogelijkheden voor burgers. Dit is mijns inziens een register dat zeer zelden een rol zal spelen in een discussie over ouderenzorg. Dit register speelt voor de jonge mannen uit het Egyptische dorp een veel grotere rol omdat zij in grotere mate te maken hebben met corruptie en een gebrek aan mogelijkheden. Het laatste register met betrekking tot romantische liefde lijkt mij ook een register dat een veel grotere rol speelt bij de groep die Schielke geïnterviewd heeft. De jonge mannen die hij spreekt zitten veelal in een fase waarin zij nog geen vrouw en kinderen hebben. De leden van de twee generaties die ik voor mijn onderzoek heb geïnterviewd zijn allemaal getrouwd of hebben een vaste relatie. Daarnaast is een dergelijk register niet van toepassing op de vraag naar goede ouderenzorg omdat deze twee domeinen, liefde en ouderenzorg, weinig met elkaar te maken hebben.

Een register dat mogelijk nog toegevoegd zou kunnen worden is een register dat betrekking heeft op zelfstandigheid. In meerder interviews komt de wens naar voren om zelfstandig te blijven. Een dergelijk register vertoont wel overlap met de registers van respect en zelfontwikkeling, maar is naar mijn idee hier ook verschillend van. Respect, zoals Schielke dit omschrijft (2009, p.30) is uiteindelijk collectief van aard. Daarnaast draait dit register meer om geleverde prestaties. Zelfontwikkeling vult Schielke op een zelfde manier in. In dit register draait het om carrière en bezit wat uiteindelijk ook respect als gevolg heeft. Zelfstandigheid zoals ik het voorstel heeft meer te maken met waardigheid en eigenwaarde. Dit register is waarschijnlijk niet in deze vorm aanwezig bij de door Schielke geïnterviewde jonge mannen, maar komt soms wel naar voren in mijn interviews. Hoewel ondersteuning door familie wel noodzakelijk is om zelfstandig te kunnen blijven wonen, ligt de nadruk niet op familiebanden en familieverplichtingen.

In het volgende empirische hoofdstuk zal ik gebruik maken van de vijf morele registers met betrekking tot religie, familieverplichtingen, respect en zelfontwikkeling en het register met betrekking tot zelfredzaamheid. Wellicht komen bij beide onderzochte generaties op dezelfde manier de verschillende registers naar voren, maar het is ook mogelijk dat er een aantal verschillen zijn.

Hoofdstuk VII. Denken over ouderenzorg binnen de oudere generatie

In de voorgaande hoofdstukken heb ik een beeld geschetst van de twee generaties Turks-Nederlandse moslims die centraal staan in dit onderzoek. Daarnaast zijn er een aantal belangrijke veranderingen met betrekking tot zorg en integratie naar voren gekomen die van invloed kunnen zijn op het denken over ouderenzorg. In dit hoofdstuk analyseer ik aan de hand van het concept van morele registers (Schielke, 2009; 2015) de morele waarden die uit de interviews met de oudere generatie naar voren zijn gekomen.

De interviews waren met vijf mannen en één vrouw. Het eerste interview was met opa Kazim (85), deze man is na het overlijden van zijn vader naar Nederland gekomen om hier te werken. Bij dit interview was ook zijn Turkse buurvrouw Azize (85) aanwezig. Zij is 35 jaar geleden voor werk naar Nederland gekomen en woont nu alleen. Het derde interview was met opa Aziz (72). Hij heeft enkele jaren in de tomatenteelt gewerkt en raakte toen arbeidsongeschikt en werkt nu al heel lang niet meer. Opa Aziz heeft me meegenomen naar zijn moskee waar ik opa Koray (67) heb gesproken. Opa Koray heeft in de Rotterdamse haven gewerkt totdat hij met vervroegd pensioen gestuurd werd. Ik de Noordermoskee in Utrecht, tenslotte, heb ik opa Gökmen (61) en opa Fatih (61) gesproken. Beide heren waren niet meer werkzaam en hadden zich nu opnieuw toegelegd op Qur'anstudie.

7.1 Zorg voor eigen ouders

Uit het eerdergenoemde onderzoek van Ajrouch (2007) bleek dat veel van de deelnemers uit de focusgroepen niet voor hun eigen ouders hadden gezorgd. Dit vond ik ook terug bij de leden van de oudere generatie. Voor de vijf mannen uit de oudere generatie geldt dat zij naar Nederland gekomen zijn om hier te werken. Uiteindelijk zijn vaak alleen vrouw en kinderen achter hen aan gekomen naar Nederland. Ouders bleven veelal in Turkije bij de familieleden die daar zijn blijven wonen. Opa Kazim vertelt dat hij meerdere malen geprobeerd heeft zijn moeder naar Nederland te halen, maar dat zij telkens terugging omdat zij zich niet in Nederland thuis voelde. Zijn moeder begreep niet waarom hij weg wilde uit Turkije om in Nederland geld te gaan verdienen. Net zoals zijn vader en grootvader moest hij het volgens haar ook kunnen redden om in het Turkse dorp te overleven. Voor een aantal ouderen geldt dat broers en zussen in verschillende Europese landen leven waardoor hun ouders moesten kiezen met wie ze mee wilden gaan. Doordat ouders lang niet altijd mee kwamen naar Nederland heeft een groot deel van de geïnterviewden zelf niet te maken gehad met de zorg voor hun eigen ouders, al was het voor hen wel van belang dat er goed voor hun ouders gezorgd werd.

Een aantal van de ouderen die ik gesproken heb vertelde mij dat broers, zussen, neven of nichten de zorg voor hun ouders op zich genomen hebben. Van de zes ouderen die ik gesproken heb,

hebben opa Aziz en opa Fatih voor respectievelijk hun vader en moeder gezorgd omdat er geen familie meer in Turkije was om voor hen te zorgen. Opa Aziz heeft zijn oude vader in huis gehaald omdat deze in slechte gezondheid verkeerde. Omdat opa Aziz zelf afgekeurd was kon hij gemakkelijk voor zijn vader zorgen. Hij kon ook voor zijn vader een uitkering aanvragen waardoor hij de zorg voor zijn vader goed kon dragen en zich niet hoefde te bekommeren over de financiële kant van de zorg. De moeder van opa Fatih wilde zelfstandig blijven wonen nadat haar man was overleden. Omdat hij werkzaam was in die periode kon hij enkel voor en na zijn werk bij haar langs. Zijn moeder zelf wilde zelfstandig blijven wonen en had genoeg aan zijn ondersteuning waardoor zij vrij weinig gebruik gemaakt heeft van zorgvoorzieningen. Hoewel Fatih wel een zus heeft, heeft hij de zorg voor zijn moeder altijd alleen geregeld omdat zijn zus in een andere stad in Nederland woont. Opa Aziz gaf aan dat het voor hem door de uitkering die zijn vader kreeg mogelijk was om relatief gemakkelijk voor zijn vader te zorgen. Smits en de Graaff (2004) noemden het gebrek aan financiële middelen als mogelijke reden voor het beperkte gebruik van zorgvoorzieningen. Een dergelijk probleem speelde toentertijd in elk geval niet voor opa Aziz. Ten tijde van de verzorging van zijn vader was er echter sprake van een ander *citizen regime* dan zoals wij dat nu kennen. Hij zal toen te maken gehad hebben met de situatie van het *citizen consumer regime* en zal toen vrij gemakkelijk veel zorgkosten vergoed gekregen hebben. De tolk bij opa Aziz vertaalde aan mij het volgende:

Vroeger toen ouderen geen verzekeringen hadden was het inderdaad zo dat ouderen bij de kinderen kwamen en dat zij echt goed voor hen zorgden en dat ze naast hun kinderen overleden. Als voorbeeld noemt hij zijn vader. Omdat er niemand in Turkije was die voor hem kon zorgen heeft hij hem hier naartoe gebracht zodat hij voor hem kon zorgen en bij hem kon blijven. Ook de moeder van oma is al 87 en die is soms ook hier en dan zorgen zij ook wel voor haar. Maar de kinderen hierna die hoeven dat niet meer te doen omdat er zorgverzekeringen zijn en instanties die dat vergoeden. Zijn kinderen zullen het wel voor hem doen, maar dat hoeft niet meer. Het is ook hetzelfde in Turkije, omdat er heel veel instellingen zijn, hoeft dat niet meer te gebeuren.

De verwachtingen met betrekking tot zorg hebben dus ook te maken met de praktische mogelijkheden die er in een samenleving zijn. Op het moment dat professionele zorg betaalbaar is, verwacht opa Aziz niet dat het nog nodig is dat kinderen voor hun ouders zorgen.

Hoewel maar een deel van de geïnterviewde ouderen zelf voor een ouder gezorgd heeft, vonden allen het belangrijk dat er door familieleden of bekenden voor hun ouders gezorgd werd. Hoewel lang niet alle kinderen voor hun ouders konden blijven zorgen, was er altijd wel andere familie in de buurt die de zorg op zich kon nemen. In die zin heeft emigratie niet gezorgd voor een breuk in de traditie dat de familie de zorgtaken op zich neemt.

Van veel ouderen hoor ik daarnaast dat hun ouders vaak niet ouder dan zeventig geworden zijn. Dat hun ouders op relatief jonge leeftijd overleden kan ook een reden geweest zijn voor de lage zorgvraag van deze mensen. De vraag is of de leden van de oudere generatie in Nederland nu ouder zullen worden dan hun ouders en daardoor ook meer te maken zullen krijgen met ziekte als gevolg van ouderdom.

7.2 Verwachtingen van de familie

In de verschillende onderzoeken van Ajrouch (2005, 2007, 2008) en Ajrouch en Fakhoury (2013) komt naar voren dat ouderen hun kinderen niet willen belasten met de zorg voor hun ouders. In deze onderzoeken gaven met name de vrouwen aan zich ervan bewust te zijn dat hun kinderen vaak ergens anders wonen en zij ook aandacht moeten hebben voor hun eigen kinderen. Daarbij zijn ze zich bewust van het belang om economisch mee te draaien in de maatschappij. Dit betekent ook dat vrouwen vaker een betaalde baan hebben waardoor er minder tijd is voor zorg. Een dergelijke houding vond terug bij twee van de geïnterviewde ouderen. De anderen verwachten wel de nodige ondersteuning vanuit de familie. Alleen opa Aziz geeft aan dat hij en zijn vrouw voornamelijk voor elkaar zullen zorgen. Ook opa Koray geeft aan dat zijn kinderen hun eigen leven hebben en dat dat ook belangrijk is. Dat er op zorg van familie gerekend wordt kan er mee te maken hebben dat ik voornamelijk mannen gesproken heb en dat drie van hen, en Azize, zelf niet voor hun ouders hadden hoeven zorgen. Zij hebben zelf niet ervaren hoe het is om voor iemand te zorgen. Hierdoor kan het zo zijn dat zij niet beseffen dat dit ook een zware taak kan zijn (Ajrouch & Fakhoury, 2013). In het onderzoek van Ajrouch en Fakhoury (2013) gaven de mannen ook vaker dan vrouwen aan zorg te willen ontvangen van familie. Volgens Ajrouch en Fakhoury heeft dat er mee te maken dat mannen over het algemeen niet vaak zorgtaken op zich nemen en dus ook niet ervaren hoe zwaar dit kan zijn. Onder de door mij geïnterviewde ouderen waren er echter wel twee mannen die dit wel hadden gedaan.

Doordat de zorg veelal binnen de familie van de ouderen van nu is gehouden, ook toen kinderen naar andere Europese landen emigreerden, verwachten Turkse ouderen in Nederland dat de zorg voor henzelf ook binnen de familie blijft. Omdat er in Nederland maar een beperkt deel van de familie is, komt zorg voor ouderen dan al snel op de schouders van de kinderen terecht. De in Turkije achtergebleven familie heeft veel meer familieleden om op terug te vallen. Opa Kazim, die zijn moeder niet in Nederland kon houden, heeft uiteindelijk ook neven en verdere familie gevraagd om voor zijn moeder te zorgen. Het lijkt in Turkse families veel gebruikelijker om veel meer contact te hebben met verdere familieleden. Een dergelijke familiestructuur, *extended family*, is vaak in Turkije te vinden (Steinmetz, persoonlijke communicatie). In een dergelijke familieconstructie wordt er ook gekeken naar de mogelijkheden die de leden van de familie hebben om zorg te dragen. Dit kan

betekenen dat bijvoorbeeld een werkloze neef voor zijn oude oom en tante zorgt omdat de kinderen op dat moment niet in de gelegenheid zijn. In het geval van de oudere generatie in Nederland betekent dit dat, hoewel zij niet voor hun ouders hebben kunnen zorgen, de zorg wel in de familie is gebleven. Iets dergelijks blijven zij daarom nog steeds van hun kinderen en familie verwachten.

Ook bij de families van de ouderen die ik gesproken heb wordt er binnen de *extended family* gekeken naar de mogelijkheden. Niet alle familieleden hebben dezelfde mogelijkheden als het gaat om zorg voor de ouderen binnen de familie. Zo is het in de familie van opa Kazim zo dat zijn afgekeurde zoon voornamelijk voor hem en zijn vrouw zorgt. Opa Kazim heeft nog twee zonen, maar omdat zij werkzaam zijn is het voor hen logisch dat de afgekeurde zoon de zorg voor zijn ouders op zich neemt. Hij kookt voor hen en gaat meerdere malen per dag bij hen langs. Zorg wordt dus verdeeld naar de mogelijkheden die de verschillende familieleden hebben. Dit kan ook als een morele opvatting met betrekking tot familie gezien worden. Hoewel één zoon duidelijk meer voor hen zorgt dan de andere twee zegt opa Kazim geen onderscheid te maken in de waardering voor zijn zonen. Deze zoon is echter niet verantwoordelijk voor het schoonmaken van het huis, daar hebben zij iemand voor ingehuurd. Deze huishoudelijk medewerker wordt echter niet tot zorg of ondersteuning gerekend terwijl deze toch een taak vervuld die opa Kazim en zijn vrouw niet meer kunnen uitvoeren.

Naast dat er van familieleden verwacht wordt dat zij voor de ouders zullen zorgen, geven twee oudere paren ook aan dat zij de zorg voor elkaar op zich zullen nemen. Opa Kazim en zijn vrouw geven aan voornamelijk voor elkaar te willen zorgen, met de ondersteuning die zij al van hun zoon krijgen. Ook opa Aziz en zijn vrouw geven aan voornamelijk voor elkaar te willen zorgen. Zij hebben een heel aantal kinderen die met hun gezin in de nabije omgeving wonen, maar geven aan dat zij druk zijn met hun gezin. Zolang het mogelijk is willen ze voor elkaar zorgen en als ze echt heel ziek worden moeten ze naar een verpleeghuis. Uit deze opmerkingen maak ik op dat een bepaalde mate van zelfstandigheid voor hen ook belangrijk is. Zolang ze het zelf redden willen ze zelfstandig blijven wonen. Yerden (2000, p. 45) stelt zelfs, naar aanleiding van zijn interviews, dat oudere echtparen het belangrijker vinden voor elkaar te zorgen, dan dat de kinderen voor hen zorgen. Hij stelt dat dit te maken heeft met gene. Een echtpaar voelt geen schaamte naar elkaar waar dat bij kinderen soms wel het geval kan zijn.

Een opvallend gegeven dat naar voren komt uit de interviews met de oudere generatie is de opvatting van een aantal ouderen dat hun kinderen en kleinkinderen dezelfde normen en waarden hanteren als zij zelf. Het enige verschil dat zij merken is in het gebruik van de Nederlandse taal. Zo spreken hun kinderen en kleinkinderen veel meer en beter Nederlands dan zijzelf. Hoewel hun kinderen en kleinkinderen vaker naar een Nederlandse school zijn geweest en actiever deelnemen aan de Nederlandse samenleving hebben de ouderen niet het idee dat dit van invloed is op de

normen en waarden die zij geprobeerd hebben hen mee te geven. Voor buurvrouw Azize vertaalt mij tolk: "Ze denkt dat hun kinderen en kleinkinderen niet anders zijn in geest. Ze denken nog hetzelfde. Ze heeft niet het idee dat kinderen vernederlandst zijn." Opa Gökmen is wel van mening dat zijn kinderen en kleinkinderen veel minder leren over het geloof.

(Tolk) Hij vindt dat het in zijn tijd meer waarde had en dat dat nu minder is. Zijn kinderen leren het hier van hem, maar ook omdat ze naar een instelling gaan; een moskee of naar lessen gestuurd worden. Maar in zijn tijd kreeg hij het gewoon mee en was het vanzelfsprekend. Hij denkt dat zij meer gebonden waren aan hun geloof dan de jongeren nu. Hier moeten ze echt ergens naar toe gestuurd worden om het te leren. Daarbij is het geloof hier niet overal aanwezig. De kinderen en kleinkinderen zijn in een land geboren dat geen islamitisch land is en waar je het geloof niet van iedereen mee krijgt. Voor hem was het zo dat als je naar school gaat, dat je naar de moskee gaat en burens en kinderen en vrienden, ja iedereen is hetzelfde. Maar hier; omdat je hier heel veel verschillende culturen hebt is het niet meer alleen je eigen ding en moet je zelf meer inbreng geven. Hij zelf was veel meer gewend aan zijn eigen geloof.

Buurvrouw Azize merkt daarbij ook op dat:

Vroeger was er een cultuur dat ouderen altijd bij hun familie blijven, maar nu woon ik apart. Dus hier zie je al dat er verandering is. Vroeger woonden wij allemaal samen, nu woont ik apart. Mijn zonen zouden ook kunnen zeggen; kom bij ons wonen. Maar dat doen ze niet. Dat hebben ze van de Nederlandse cultuur overgenomen. Ik zou graag bij ze willen wonen, maar ze hebben ze zich vastgeklampt aan de Nederlandse cultuur en willen dat niet.

Zij is het er duidelijk niet mee eens dat haar zonen haar niet in huis willen nemen. Een dergelijk individualisme valt onder "vernederlandsing" en hoort niet bij haar normen en waarden. Van verschillende mensen hoor ik wel de opmerking dat "de jeugd" druk is met allerlei dingen en veel met de telefoon bezig is, maar dat gaat vaak over anderen en niet over hun eigen kinderen of kleinkinderen. Het lijkt erop dat mijn respondenten een algemeen gevoel hebben dat "de jeugd" vernederlandst en individualistisch wordt, maar dat ze dit niet vinden van hun eigen kinderen. Een dergelijke zorg naar veranderende waarden kwam ook naar voren in het onderzoek van Khan en Ahmed (2014). Uit hun onderzoek bleek dat ouders en ouderen bang zijn dat hun kinderen in toenemende mate beïnvloed worden door westerse individualistische waarden die botsen met de meer collectieve waarden van de oudere generatie. Een dergelijke directe zorg naar de eigen kinderen en kleinkinderen kwam dus bij mijn respondenten niet naar voren.

7.2.1 Andere netwerken

Naast zorg door familie is er vaak ook wel sprake van hulp vanuit de buurt en het buurtnetwerk. Van de ouderen die ik gesproken heb wonen er vier in een buurt waar veel Turkse Nederlanders wonen. Voor deze mensen geldt dat hun kinderen ook in dezelfde buurt wonen en slechts enkele straten van hun ouders verwijderd zijn. Doordat de ouderen zelf in een buurt wonen met veel Turkse Nederlanders is er ook veel contact met de buurtbewoners. De zorgcoördinator van Mimosa stelt dat voor veel Turkse Nederlanders geldt dat zij goed op de hoogte zijn van andere Turks-Nederlandse gezinnen in de omgeving. Dat de ouderen met deze buurtbewoners geen taalbarrière ervaren komt het sociale contact in de buurt natuurlijk ten goede. Ajrouch (2005) vond onder haar respondenten de wens naar contact met andere gelijkgestemde ouderen. Als deze ouderen zulk contact zouden kunnen vinden in een verzorgingstehuis zouden zij hier wel heen willen. Mijn respondenten gaven echter aan al contact te hebben met andere Turkse Nederlanders. Opa Kazim, opa Koray, opa Aziz, opa Gökmen en opa Fatih gaan allemaal dagelijks naar de moskee waar zij anderen treffen. Opa Aziz verteld het volgende over zijn redenen om de moskee te bezoeken:

De eerste reden om daar heen te gaan is omdat de imam daar is en om dingen te leren en de andere reden is dat daar ook wel andere mensen zijn. We zijn daar met 20, 30 mensen en dan leer je ook anderen kennen en het is ook leuk om met anderen te communiceren.

Zijn vrouw ziet haar buren als haar vrienden en zegt het fijn te vinden als zij samenkomen. Haar man gaat soms vijf keer per dag naar de moskee en spreekt daar heel veel oudere Turkse mannen, maar voor haar bestaat het sociale contact voornamelijk uit het contact met de buurt. De buurtgenoten vormen voor hen voornamelijk een bron van sociaal contact wat voor hen ook van grote waarde is.

7.3 Mannen en vrouwen

Uit Yerdens onderzoek (2000) blijkt dat er een rolverdeling kan zijn voor de verschillende mannen en vrouwen binnen de familie met bijpassende taken. Uit de interviews met leden van de oudere generatie kwam een dergelijke duidelijke verdeling niet naar voren. Wel antwoordden de respondenten dat zij graag door iemand van dezelfde sekse geholpen willen worden als zij gebruik zouden maken van professionele zorg. Opa Kazim geeft aan dat één van zijn zonen alle taken op zich heeft genomen, bij oma Azize is dat de jongste van haar vijf zonen. Opa Aziz geeft aan dat hij en zijn vrouw alleen de hulp van hun dochter inschakelen voor bijvoorbeeld afspraken bij de dokter. Al deze geïnterviewde ouderen hebben zelf ook nog geen intensieve zorg nodig. Het kan zo zijn dat, naar mate deze ouderen meer zorg nodig hebben, er een duidelijker taakverdeling ontstaat tussen zonen, dochters, schoonzonen en schoondochters. Ik het geval van opa Kazim was het zo dat hun zoon langs

komt voor het eten, maar dat het hun schoondochter het eten bereid. Op deze manier vervult zij ook een belangrijke rol in de ondersteuning van haar schoonouders. De kleindochter van opa Kazim vertelt dat er van de vrouwen binnen de familie slechts één werkt. De anderen blijven thuis bij hun gezin. Zij zegt dat de mannen voor genoeg inkomsten zorgen en dat zij, en de vrouwen zelf, dan liever willen dan de vrouwen thuis blijven om voor het gezin te zorgen.

Verwachtingen van mannen en vrouwen zie ik ook terug in de manier waarop oudere mannen en vrouwen hun dag indelen. Alle geïnterviewde mannen gingen dagelijks en soms meerdere malen per dag naar de moskee. De vrouw van Aziz deed dit echter alleen één keer per dag tijdens de Ramadan. De vrouwen hebben niet een dergelijk dagelijks "uitje" buiten het huis. De coördinator van de dagbesteding van Beweging 3.0 vertelt ook dat bijna alle vrouwen van de dagbesteding hun leven in Nederland voornamelijk thuis hebben doorgebracht. Zij zegt dat mannen overdag vaak naar het café of de moskee gaan, maar dat vrouwen vaak thuis blijven. Het huis wordt dus eigenlijk voornamelijk als het domein van de vrouw beschouwd. Dergelijke opvattingen over de rol van de man en de rol van de vrouw kunnen gezien worden als morele opvattingen binnen het register van de familie en de familieverwachtingen. Een goed leven van een vrouw speelt zich af rond het huis terwijl een man goed leeft als hij werkzaam is en naar de moskee gaat.

7.4 Ouderen en zorgvoorzieningen

"Als mijn kinderen niet meer voor mij zouden kunnen zorgen en ik zou naar een bejaardenhuis moeten dan zou ik liever iemand willen die Turks spreekt, maar daar ga ik niet naar toe." Oma Azize is er heel stellig in dat zij niet naar een tehuis wil. Ze is bang dat ze daar niet integreert en het niet zal redden. De reden waarom zij niet naar een verpleeghuis wil zijn naar mijn idee niet van morele aard, maar komt eerder voort uit angst. Niet alleen oma Azize spreekt haar angst uit voor een verpleeghuis. Ook de vrouw van opa Kazim wil absoluut niet naar een verpleeghuis. De angst voor een verpleeghuis lijkt uit twee componenten te bestaan. Aan de ene kant hebben Turkse Nederlanders een zeer negatief beeld van tehuizen voor ouderen vanuit Turkije. Een aantal geïnterviewden zeggen dat het op tv is geweest hoe slecht de zorg daar is. Aan de andere zeggen mensen dus bang te zijn het daar niet te redden.

Opa Koray daarentegen zegt graag professionele zorg te willen ontvangen omdat hij weet dat daar beter voor hem gezorgd kan worden dan dat zijn familie kan. Hij is bijna twee weken opgenomen geweest in een ziekenhuis en heeft daaraan een positieve opvatting over professionele zorg overgehouden. Het is echter wel opvallend dat de ouderen die ik spreek bij professionele zorg alleen denken aan een verpleeghuis. Alle andere ondersteuning die zij al thuis ontvangen wordt door

hen vaak niet als zorg bestempeld. Opa Koray heeft thuiszorg voor zijn medicijnen maar ziet dit ook niet als zorg.

Alle ouderen beschouwen een opname in een verpleeghuis als uiterste maatregel die nodig is als ze echt heel ziek worden. Op het moment dat zij zo ziek zijn, is het voor hen niet meer zo belangrijk dat er rekening wordt gehouden met hun cultuur en religie omdat zij daar toch nog weinig van zullen merken. Opa Aziz en opa Koray merken allebei op dat het toch niet mogelijk is om het gebed uit te voeren als zij alleen nog in bed kunnen liggen.

7.4.2 Zorgacceptatie

Dat ouderen niet graag naar een verpleeghuis gaan heeft er volgens de projectcoördinator van Beweging 3.0 ook mee te maken dat professionele zorg als taboe beschouwd wordt door veel Turkse Nederlanders. Als ouderen gebruik moet maken van professionele zorg dan betekent dat voor velen dat de familie de zorg blijkbaar niet wil dragen. Het wordt als een vorm van schande gezien. Institutionele zorg is daarmee een taboe voor velen, en dus vaak op voorhand al afgeschreven. Daarnaast weten mensen volgens hem vaak niet wat er mogelijk is en hoe de zorg eruit ziet. Ook in zijn eigen moskeegemeenschap hoort hij vaak verhalen dat kinderen hun ouders thuis houden, maar hen vervolgens niet de zorg kunnen bieden die ze nodig hebben. Hij is van mening dat kinderen op deze manier juist niet goed voor hun ouders zorgen omdat zij niet aan hun behoeften tegemoet komen.

Hoewel de geïnterviewde ouderen zelf niet over thuiszorg begonnen, konden de zorgcoördinator van Mimosa, de coördinator van de dagbesteding van Beweging 3.0 en de coördinator bij het NMI mij meer vertellen over thuiszorg voor Turks-Nederlandse ouderen. De coördinator van het NMI stelt dat het huis als een veilige haven beschouwd wordt door de ouderen waar zij hun eigen cultuur kunnen beleven. Als hier vreemden komen dan voelt het huis niet meer als een veilige plek.

Ouderen, zeker allochtone ouderen, die willen graag in de eigen taal geholpen worden. En dan hebben ze liever dat het huishouden helemaal niet wordt gedaan dan, dan in hun ogen in een andere taal. Dat vinden ze gewoon- je moet het ook zo zien- hun huis dat is hun domein, binnen dat eigen domein, als daar van buiten een vreemde komt, dan is het niet meer hun domein. En dan voelen ze zich in hun eigen huis niet thuis. En dat is heel belangrijk, en dat is misschien moeilijk te begrijpen voor een autochtoon, maar je maakt je eigen huis je eigen door de eigen cultuur mee te nemen. En dan komt er een vreemde, en dan is het zo van; he dat is niet meer van mij.

Thuiszorgorganisaties moeten bij deze specifieke doelgroep dan ook anders te werk gaan en veel meer werken met persoonlijk contact. De coördinator van Mimosa thuiszorg in Utrecht geeft aan dat zij haar cliënten verworven heeft door aan de deur in gesprek te gaan met mensen in hun eigen taal om zo hun vertrouwen te winnen. Ook Beweging 3.0 in Amersfoort is in eerste instantie enkel met mensen in gesprek gegaan om zo een vertrouwensband op te bouwen waarna ouderen uiteindelijk gebruik zijn gaan maken van de dagbesteding die zij bieden. Ouderen en hun families willen eerst vertrouwen hebben in een organisatie en het gevoel hebben dat een organisatie de behoeften begrijpt voordat zij zorg afnemen van een organisatie. Door meer inzicht te verschaffen in de mogelijkheden van zorg zijn ouderen en families meer bereid gebruik te maken van zorgvoorzieningen.

7.5 Toenemende religiositeit

Hoewel de geïnterviewden allemaal aangaven altijd moslim geweest te zijn, kwam er bij een aantal ook naar boven dat het geloof niet altijd op eenzelfde manier een rol gespeeld had in hun leven. Helemaal nu zij meer het einde van hun leven aan het naderen waren gaven mensen aan meer religieus te worden. De reden hiervoor kan het naderende einde zijn waardoor de behoefte om goed te leven is toegenomen. Dit heeft immers invloed op het wel of niet mogen toetreden tot het paradijs. Opa Gökmen en opa Fatih waren om deze reden ook weer begonnen met Qur'anles in de moskee. "Dat kan zijn omdat we ouder worden en de dood dichterbij komt; dat we denken dat we ons toch wel goed moeten voorbereiden." Zij beschreven zelf ook dat er een ontwikkeling heeft plaats gevonden in de manier waarop zij hun geloof beleefden. In eerste instantie waren zij wel religieus en erkenden ze de profeet, Qur'an en de engelen maar gingen ze niet naar de moskee om te bidden. Pas vanaf hun veertigste, toen ze een gezin hadden voelden zij de behoefte om zich meer in het geloof te gaan verdiepen en om actief te gaan bidden om rond hun zestigste zich weer in de Qur'an te gaan verdiepen.

Ook op de dagbesteding voor Turkse vrouwen vertelt de coördinator eenzelfde verhaal. Het lezen van de Qur'an is daar een belangrijk onderdeel van de daginvulling geworden op verzoek van de oudere dames zelf. De coördinator vertelt daarbij dat zij wel ziet dat de mate van religiositeit toeneemt bij ouderen. Ook zij denkt dat dat te maken heeft met een steeds nader komend einde. Zij willen nu zoveel mogelijk volgens het geloof leven zodat zij in het paradijs terecht zullen komen. Khan en Ahmad (2014) bemerken in hun onderzoek ook een toenemende mate van religiositeit bij ouderen. Deze ouderen leggen ook vaker richting hun kinderen de nadruk op het leven van een goed islamitisch leven.

Hoewel religie een belangrijkere rol is gaan spelen op latere leeftijd, wordt de religieuze verplichting om voor ouderen te zorgen vaak niet als hoofdreden genoemd voor zorg door de familie. Veel eerder spreekt men over een verplichting of een natuurlijke wederkerigheid. Er wordt inderdaad erkend dat er in de Qur'an staat dat kinderen voor hun ouders moeten zorgen. Als religie een belangrijkere rol gaat spelen op latere leeftijd kan dit wel betekenen dat er steeds meer de nadruk op het religieuze argument gelegd wordt. De wederkerigheid van zorg kan echter ook zijn wortels hebben in de religieuze tekst. In de Qur'an wordt, zoals eerder beschreven, van kinderen verwacht dat zij de zorg die zij van hun ouders ontvangen hebben teruggeven aan hun ouders als zij dit nodig hebben. Het is echter lastig om religie als factor af te bakenen. Veel van de geïnterviewde ouderen maken geen onderscheid tussen cultuur en religie. De ouderen zeggen dat het hoort bij de manier waarop zij opgevoed zijn en zij hun kinderen hebben opgevoed. Het is daarbij moeilijk om onderscheid te maken tussen religie en cultuur daarin. Drie kleinkinderen van opa Kazim en opa Aziz geven aan dat zij het idee hebben dat Turkse ouderen vaak meer een culturele vorm van religie aanhangen die de kleinkinderen niet als "echte" islam beschouwen. Zij stellen dat de derde generatie nu veel actiever bezig is met het geloof en ook duidelijk onderscheid maakt tussen wat zij als Turkse cultuur beschouwen en wat er tot religie behoort. Hun opa 's en oma's hadden niet dezelfde opleidingsmogelijkheden zoals zij die zelf hebben gehad. Alle drie zijn zij van mening dat het door deze mogelijkheden komt dat zij beter de islam kunnen bestuderen. Religie valt als moreel register moeilijk te onderscheiden bij leden van de oudere generatie. Wellicht komt dit doordat religieuze moraliteit in een groot deel van het leven vervlochten zit.

7.6 Remigratie en zelfredzaamheid

De coördinator van het NMI wees mij er ook op dat een groot aantal Turks-Nederlandse ouderen ervoor kiest om terug te keren naar Turkije. De moeder van opa Kazim en de ouders van opa Gökmen waren teruggekeerd naar Turkije na hun verblijf in Nederland. De coördinator van het NMI stelt dat voor deze mensen de heimwee naar Turkije groter is dan het verlangen om bij hun kinderen in de buurt te zijn. Voor veel Turks-Nederlandse ouderen geldt dat zij in Nederland eerder afhankelijk zijn van anderen doordat zij de Nederlandse taal niet goed machtig zijn, terwijl zij zich verder eigenlijk nog goed kunnen redden. Deze ouderen winnen aan zelfredzaamheid door terug te keren naar Turkije. In Turkije spreken zij de taal en begeven zij zich onder mensen met eenzelfde culturele en religieuze achtergrond en vormen zij niet meer een minderheidsgroepering. Remigratie door ouderen zou gezien kunnen worden vanuit het, door mij toegevoegde, register van zelfredzaamheid. Voor deze ouderen is het belangrijk dat zij weer in een omgeving zijn die zij kennen en waar zij zichzelf kunnen redden. Dit is voor hen belangrijker dan de nabijheid van directe familie. Door de

toegenomen reismogelijkheden is het voor familie ook gemakkelijk om familieleden in Turkije te bezoeken. Hierdoor zijn de geremigreerde familieleden niet volledig afgesneden van hun familie in Nederland. De coördinator wees mij er wel op dat de keuze voor remigratie vaker door mannen gemaakt wordt dan door vrouwen. Vrouwen vinden de nabijheid van familie vaker belangrijk dan mannen. Daarnaast geven opa Aziz en zijn vrouw en opa Koray aan dat zij niet bij hun kinderen willen intrekken. De echtparen hebben het nog goed met elkaar en vinden het ook belangrijk dat hun kinderen zich kunnen ontwikkelen. De coördinator hoorde ook van veel ouderen dat zij graag zelfstandig willen blijven wonen.

Ik kan me voorstellen dat mensen, en in dit geval ouderen, eigenwaarde kunnen ontleen aan de mate waarin zij zelf controle hebben over hun leven. Als zij in Nederland veel minder de regie over hun eigen leven kunnen voeren omdat zij bijvoorbeeld de taal niet spreken dan zou dit hun eigenwaarde kunnen aantasten. Zelfstandig blijven wonen kan ook een vorm zijn van zelfredzaamheid en is voor een aantal ouderen blijkbaar ook van belang.

7.7 Morele opvattingen

In de opvattingen van de ouderen die ik geïnterviewd heb komen een aantal morele waarden naar voren. Allereerst lijkt familie met bijbehorende genderverwachtingen een belangrijk moreel register te vormen. In bepaalde families, zoals de familie van opa Aziz, wordt er van de mannen verwacht dat zij voor inkomsten zorgen en dat de vrouwen zorg dragen voor het gezien. Daarnaast rekenen alle ouderen op zorg van hun kinderen. Dat kinderen en familieleden zorg dragen voor de ouderen binnen de familie heeft aan de ene kant te maken met een cultuur waarin dit vanzelfsprekend is en aan de andere kant is dit voor veel families in Turkije in het verleden noodzakelijk geweest. Opa Aziz zegt ook dat het niet noodzakelijk is dat zijn kinderen voor hem zorgen omdat er in Nederland voorzieningen zijn waardoor kinderen niet meer voor hun ouders moeten zorgen. In het huidige *citizen regime* is het echter wel nodig dat de familie bijdraagt aan de zorg. In het huidige zorgsysteem in Nederland kunnen kinderen de zorg niet helemaal overlaten aan zorginstellingen. Ook de kinderen en kleinkinderen van opa Aziz zullen dus toch moeten helpen op het moment dat hij of zijn vrouw meer zorg nodig hebben.

Het morele register van respect lijkt hier ook mee samen te hangen. Als zorg uitbesteed wordt aan professionele zorgverleners kan er door de gemeenschap gedacht worden dat de familie de zorg niet wil dragen voor hun ouderen. De zorg uitbesteden kan gezien worden als een taboe en kan als schande bestempeld worden. Als ik deze lijn doortrek betekent dit ook dat zorg uitbesteden ervoor zorgt dat een familie als minder respectabel beschouwd wordt kan worden door de gemeenschap. Vooral zorginstelling lopen erg tegen deze opvatting aan onder hun doelgroep die er

onder andere voor zorgt dat Turks-Nederlandse ouderen minder gebruik maken van zorgvoorzieningen.

Religie is voor de oudere mannen die ik geïnterviewd heb een belangrijk onderdeel van hun leven. Zij gaan dagelijks naar de moskee en proberen zo goed mogelijk volgens de regels binnen de islam te leven. Daarnaast is religie voor deze groep altijd nauw verweven geweest met de Turkse samenleving waarin zij zijn opgegroeid. Dit maakt dat het moeilijk als register te onderscheiden is, maar het maakt ook dat religie in heel veel aspecten van hun leven is doorgedrongen. Drie kleinkinderen zijn daarbij ook van mening dat de ouderen in hun familie een meer culturele islam volgen dan een strikt religieuze islam.

Tot slot lijkt ook de wens om zelfstandig te kunnen leven belangrijk te zijn onder de geïnterviewde ouderen. Oma Azize vormt hierop een uitzondering; zij wil graag bij haar kinderen wonen. Ouderen migreren naar Turkije omdat ze daar de taal spreken en bekend zijn met de cultuur. Op deze manier kunnen zij langer zelf dingen regelen; iets wat blijkbaar toch van groot belang is.

Hoofdstuk VIII. Denken over ouderenzorg binnen de jongere generatie

Hoewel niet alle personen uit de jongere generatie al te maken hadden met zorg voor hun ouders of oudere familieleden heb ik van hen wel een beeld gekregen wat voor hen belangrijk is in het leven en hoe eventuele zorg voor ouders in dat leven zou passen. Vier van de geïnterviewden hadden op één of andere manier te maken met ouders die zorg nodig hebben, voor hen is zorgen voor ouders een actualiteit terwijl dat voor de anderen nog een mogelijkheid is. De jongste van deze groep geïnterviewden was Ebru (28). Zij is werkzaam als huishoudelijk hulp en heeft twee jonge kinderen. De tweede vrouw die ik interviewde was Rezzan (38), die werkzaam is als manager in de financiële sector en twee kinderen heeft die naar de basisschool gaan. De derde vrouw was Evin (32) die werkzaam is als medewerker in de thuiszorg en ook twee kinderen heeft die naar de basisschool gaan. De vierde vrouw, Ceylan (32) is werkzaam als ontwerper en woont samen met haar vriend. De eerst man die ik interviewde was Celal (52) en is actief in het bestuur van zijn moskee en heeft twee volwassen kinderen. De tweede man, Murat (42) is werkzaam als projectcoördinator voor beweging 3.0 en is actief in het bestuur van zijn moskee en heeft twee kleine kinderen. De derde, Atil (37) is eigenaar van een supermarkt en heeft ook twee kinderen.

8.1 Zorg voor eigen ouders en verwachtingen van familie

Drie van de geïnterviewden en de coördinator van het NMI hebben op verschillende manieren te maken met zorg voor hun ouders. Evin en de coördinator van het NMI zorgen zelf voor hun ouders en ondersteunen hen waar nodig. Rezzan is slechts zijdelings bij de ondersteuning van haar ouders betrokken. Haar zus die dicht bij hen in de buurt woont heeft de voornaamste ondersteuningstaken op zich genomen. De moeder van Celal, tenslotte, wordt door zijn twee zussen in Turkije verzorgd. Zij verblijven om en om een week bij hun moeder. De coördinator bij het NMI regelt voornamelijk van een afstand de zorg voor haar ouders en zorgt dat zij krijgen wat ze nodig hebben. Zij heeft ervoor gezorgd dat haar ouders gelijkvloers zijn gaan wonen en dat alles verhuisd werd in de vakantie van haar ouders zodat zij hier geen last van hadden. Zij beschouwt het als haar plicht om voor haar ouders te zorgen omdat zij ook voor haar gezorgd hebben toen zij klein was. Daarnaast vindt ze het ook een mooie taak om uit te voeren. Haar ouders zijn nog wel in goede gezondheid en hebben nog niet veel ondersteuning nodig. Zij verwacht wel dat haar ouders over vijf jaar meer zorg nodig zullen hebben en houdt hier nu vast rekening mee. Als het zover is wil zij minder gaan werken en zal zij ook minder sociale contacten onderhouden. In de komende paar jaar hoopt zij echter nog haar volledige aandacht aan haar kinderen te kunnen schenken. De coördinator bij het NMI past met haar manier van zorgen voor haar ouders volledig binnen het *active citizen regime* zoals dat nu in Nederland te

vinden is. Zij ondersteunt zelf in de zorg, maar regelt ook externe zorg als die nodig is. Zij ziet ook dat er veranderingen plaatsvinden in de manier waarop zorg nu ingericht wordt in Nederland. Daarnaast ziet zij in Turkije juist een omgekeerde beweging richting professionele zorg. Zij ervaart dat zij met haar Turkse opvoeding nu tussen verschillende opvattingen over zorgt zit.

Dat is ook in de Nederlandse maatschappij. Als het moet, dan moet het natuurlijk, maar wij hebben meegekregen, als je ouder wordt, als je ouders ouder worden, moet je ze verzorgen. Nu is er een kanteling in de Nederlandse maatschappij. Nu wordt er gezegd; jij bent degene die voor je ouders moet zorgen en niet de staat. Die kanteling zie je in Turkije omgekeerd, daar worden allemaal sociale voorzieningen opgericht om de ouderen goed op te vangen en hier zie je een omgekeerde kanteling waarbij het juist bij de kinderen wordt neergelegd. En wij zitten er tussenin.

Evin werkt zelf in de thuiszorg en verzorgt via de organisatie waar ze voor werkt ook haar moeder. Hoewel haar moeder officieel in zorg is bij de thuiszorgorganisatie is het altijd Evin die voor haar zorgt. Zij is dus zelf actief betrokken bij de zorg voor haar moeder. De zorg wordt aangevuld door de ondersteuning van haar jongste broer die nog bij hun moeder inwoont.

Over het algemeen lijkt het zo te zijn dat men over genoeg financiële middelen beschikt om de keuze te maken om minder te gaan werken en om voor de ouders te zorgen. Van alle zeven geïnterviewden uit de jongere generatie hadden beide partners een betaalde baan. Bijna alle respondenten gaven aan tijd te willen maken voor hun ouders als deze zorg nodig zouden hebben op Rezzan na. Het is de vraag of de geïnterviewden ook daadwerkelijk bereid zijn minder te gaan werken als hun ouders meer hulp nodig hebben. Rezzan is hier eerlijk over.

Ja, maar mensen veranderen weet je, en helemaal in Nederland. Ja die Turkse gezinnen hier die zijn, ja ik noem het maar even verpest, ik bedoel daarmee gewoon vernederlandst in die zin dat ze meer individualistisch geworden zijn. Dus ik weet niet, als het puntje bij het paaltje komt, wat ik zou doen. Stel je voor dat de zorg nu zou wegvallen in Nederland en mijn ouders hebben intensief zorg nodig. Natuurlijk ben ik daar volgens de theorie verantwoordelijk voor maar ik weet niet of- als het puntje bij het paaltje komt weet ik niet of ik dat zou doen zeg maar.

Voor Atil, Murat, Ebru en Ceylan was de zorg voor hun ouders niet actueel en is het mogelijk dat zij hier uiteindelijk anders over gaan denken. Rezzan omschreef zichzelf als "verpest" waarmee ze bedoelde dat ze meer individualistische waarden had overgenomen. Vanuit een Turks collectivistisch perspectief noemde zij zichzelf verpest. Zij gaf aan heel veel van haar ouders te houden, maar niet de

kind-ouder relatie te willen veranderen door voor hen te gaan zorgen. Voor haar was het wel belangrijk om contact met hen te onderhouden en aandacht voor hen te hebben.

Celal, die ook niet voor zijn moeder zorgt, zegt het belangrijk te vinden dat hij haar wel aandacht geeft door regelmatig op te bellen. Diezelfde aandacht wil hij hebben voor de ouderen uit de omgeving waarmee hij ook vaak een praatje probeert te maken. Door aandacht te hebben voor ouderen en kwetsbaren is het volgens Murat ook beter mogelijk om te leren waar iemand behoefte aan heeft.

Van de geïnterviewden uit de jongere generatie geeft alleen Ebru aan dat zij met haar ouders wilde gaan wonen als zij zorg nodig zouden hebben. De anderen gaven aan dat zij het prettig vonden dat er in Nederland een zorgsysteem is waarbij iedereen een zorgverzekering heeft en gebruik kan maken van zorgvoorzieningen. Rezzan ziet de zorg voor haar ouders wel als plicht, maar vindt ook dat zij daarbij wel gebruik mag maken van de voorzieningen die er zijn.

Ja tuurlijk is dat belangrijk en is dat je verplichting. Alleen als er in Nederland een vorm is waarbij je ondersteuning daarbij krijgt, ja dan is dat natuurlijk helemaal prima, maar je bent zelf primair verantwoordelijk om voor je ouders te zorgen.

Ook Murat is van mening dat het inschakelen van professionele zorg een manier kan zijn waarop kinderen voor hun ouders zorgen. Murat, Atil en Rezzan zien dat er mogelijkheden zijn voor ouderenzorg waarbij de familie niet meer alles hoeft te doen. De mogelijkheden van professionele zorg vormen een positieve ontwikkeling die geen afbreuk doet aan ondersteuning door de familie, maar hier juist een aanvulling op zijn.

8.1.1 Het gezin en de extended family

Rezzan, die aangaf liever niet voor haar ouders te willen zorgen, wil graag dat haar eigen huis op orde is. Als zij vaak haar familie moet opzoeken die ver weg woont heeft zij geen tijd voor het huishouden en voor het gezin. Rezzan en haar partner zijn beide werkzaam en willen in het weekend ook graag tijd hebben voor het huis en het gezin.

Ik heb twee kleine kinderen dus in het weekend zijn we- ik werk ook fulltime- dus in het weekend doe ik boodschappen en huis schoonmaken en weet ik veel, allemaal andere dingen. Ik kan niet elk weekend naar Delfzijl gaan, dat is twee en een half uur rijden. Weet je, dan ben je gelijk- dan heb je de was niet gedaan- dat heeft gelijk gevolgen voor de week daarop zeg maar als je één weekend weg bent. Dus nee, één keer in de maand vind ik vaak zat zeg maar, en dan blijf je eten.

Naast Rezzan, gaven ook Murat en Evin aan dat de zorg voor hun ouders niet ten koste zou mogen gaan van de zorg voor hun kinderen. Ook de coördinator bij het NMI zei de komende jaren eerst nog aandacht te willen hebben voor haar kinderen. Drie van de zeven geïnterviewden uit de jongere generatie en de coördinator van het NMI geven expliciet aan dat de zorg voor hun ouders niet ten koste mag gaan van hun kinderen. Kinderen en het gezinsleven lijken dus belangrijker te zijn voor de leden van de jongere generatie. Het gezin lijkt nu belangrijker dan andere familieleden. Goede zorg is voor haar kinderen vindt Evin zelfs het belangrijkste in haar leven. "Dat ik een goede toekomst aan mijn kinderen kan geven. Met studie enzo en aandacht en hun niks tekort te laten komen. Zij komen vóór mijn carrière. Mijn carrière heb ik gedaan voordat ik hen kreeg." Wellicht is het mogelijk om te stellen dat het register van familie en familieverplichtingen nog steeds een belangrijk register is voor de jongere generatie, maar dat voor hen het gezin als voornaamste familievorm geldt. De concept van extended family is dan meer bepalend in de oudere generatie terwijl het concept van nuclear family meer bepalend is in de jongere generatie.

Alleen Ebru geeft aan dat de zorg voor haar ouders voor haar belangrijker is dan de zorg voor haar kinderen. Haar ouders zijn echter nog erg jong en zullen hoogstwaarschijnlijk voorlopig nog geen zorg nodig hebben. De vraag is dus of ze een dergelijke uitspraak ook zou doen als haar ouders nu al zorgbehoevend waren.

Als het zo is dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden onder leden van de jongere generatie naar een opvatting van familie waarbij het gezin centraal staat, kan het nog steeds zo zijn dat het morele register van familie en familieverplichtingen belangrijk is. Hoewel beide generaties dit morele register hanteren betekent dit niet meer dat zij dezelfde morele doelstellingen nastreven. In de vergelijking tussen de opvattingen van de twee generaties is het dus ook belangrijk om te kijken naar de manier waarop morele doelstellingen van een register worden vormgegeven.

8.1.2 Mannen en vrouwen

Uit interviews met leden van de jongere generatie komt indirect een rolverdeling tussen mannen en vrouwen naar voren. Zo geven Evin en de coördinator bij het NMI aan dat zij van hun zonen geen zorg verwachten. De coördinator van het NMI zegt over haar kinderen het volgende: " Voor mijn kinderen zie ik ook; mijn dochter zal wel verzorgen, maar mijn zoon zal niet weten wat het inhoudt en die ander zal misschien nog aanleren, ik weet het niet." En ook Evin ziet dit hetzelfde: "Ik heb trouwens geen dochter. Twee zonen en van hen verwacht ik niks... jongens zijn niet zo." Ik verwacht dat er aan dergelijke opmerkingen opvattingen met betrekking tot genderrollen ten grondslag ligt. Van zonen wordt niet verwacht dat zij zich zorgend op stellen en dit lijkt ze ook niet kwalijk genomen te worden. Als ouders een dergelijke houding ten aanzien van hun kinderen hebben, kan ik mij voorstellen dat hun eigen ouders ook dergelijke opvattingen gehad hebben.

Ebru daarentegen was van mening dat het de taak van de oudste zoon is om voor zijn ouders te zorgen en zijn vrouw dient hem daarbij te ondersteunen. Haar opvattingen over familieverplichtingen sluiten in grote mate aan bij de traditionele familiestructuur uit het onderzoek van Yerden (2000).

Celal en Murat hebben het in het kader van zorg voor hun ouders beide over het geven van aandacht. Zij vinden het voornamelijk belangrijk dat ze aandacht hebben voor hun ouders en bij hen op bezoek gaan. Het kan zo zijn dat er van mannen alleen verwacht wordt dat zij aandacht hebben voor hun ouders zonder dat zij praktische hulp leveren. Ajrouch (2005) wijst er in haar onderzoek ook op dat praktische zorgtaken veelal door vrouwen worden uitgevoerd.

Van de geïnterviewden uit de oudere generatie waren voornamelijk de mannen werkzaam geweest en hadden de vrouwen zich met het gezin bezig gehouden. Van de geïnterviewden uit de jongere generatie is het juist zo dat beide partners werkzaam zijn. Aan de ene kant lijkt het dus zo te zijn dat niet langer het huis het domein van de vrouw is, maar dat zij ook bijdraagt aan het inkomen. Aan de ander kant lijken leden van de jongere generatie nog wel bepaalde opvattingen te koesteren met betrekking tot genderrollen. De vraag is of er binnen deze generatie alsnog van de vrouwen verwacht wordt dat zij minder gaan werken als er zorg nodig is voor ouders of schoonouders. Opvattingen over de manier waarop bepaalde familieleden zich tot elkaar behoren te verhouden en de verschillende rollen voor mannen en vrouwen worden van kinds af aan meegegeven aan een persoon. Deze morele opvattingen over het familieleven vormen naar mijn idee een vrij krachtig moreel register omdat het als kind al aangeleerd wordt en we vaak het hele leven met die familie en de bijbehorende opvattingen te maken hebben.

8.2 Rol van religie

Van de geïnterviewden waren het de mannen die actief betrokken waren bij een moskee, waarvan er twee ook in het bestuur van moskeeorganisaties zaten. De vrouwen gaven aan moslim te zijn, maar dit niet zo actief te belijden als hun man. De islamitische normen en waarden die zij vanuit huis hadden meegekregen zijn nog steeds belangrijk voor hen en geven zij ook mee aan hun kinderen. Voor veel respondenten staat hun geloof niet los van hun Turkse cultuur en is daarmee verweven. De Turkse cultuur omvat daarmee voor velen dus ook een religieus aspect. Religieuze normen en waarden zijn op deze manier ook haast automatisch onderdeel van de cultuur. De geïnterviewden uit de jongere generatie, met uitzondering van Rezzan, vinden het een kwestie van wederkerigheid als het gaat om ouderenzorg. Onder de geïnterviewden leeft bij allen sterk het idee van wederkerigheid. Het is voor hen heel waardevol dat hun ouders voor hen gezorgd hebben toen zij een kind waren en vinden dat zij die zorg nu aan hun ouders terug moeten geven. Hoewel de geïnterviewden dit argument aandragen dat ook in de Qur'an wordt genoemd, leggen zij het zelf in eerste instantie niet

expliciet uit als een "religieus argument". Dit is niet heel vreemd in een situatie waarin religie een vanzelfsprekend onderdeel is van de cultuur. Een religieus argument hoeft dat niet als dusdanig benoemd te worden. Hoewel Rezzan liever niet voor haar ouders zorgt, geeft zij wel aan dat voor haar wederkerigheid in de Qur'an voor haar een belangrijke richtlijn is. In haar geval wil ze graag iets teruggeven aan de samenleving doormiddel van de met vrienden opgerichte zaterdagschool en door in de ouderraad van de basisschool te gaan. Impliciet dragen de geïnterviewde een religieus argument aan voor de zorg voor hun ouders.

Voor de meeste geïnterviewde vrouwen geldt dat religie voor hen eerder latent aanwezig is dan dat zij ook actief bij de moskee betrokken zijn. Rezzan en Evin geven allebei aan wel gelovig te zijn en te vasten tijdens de Ramadan, maar niet te bidden of de moskee te bezoeken. Ceylan geeft hierbij aan wel gelovig te zijn, maar niet te bidden, vasten of de moskee te bezoeken. Ebru vormt een uitzondering. Zij bidt vijfmaal per dag en gaat zo vaak mogelijk mee naar de moskee. Celal, Murat en Atil zijn allen actief betrokken bij hun moskee, bidden vijfmaal per dag en vasten tijdens de Ramadan. Voor hen zijn de Qur'an teksten met betrekking tot ouderen en zorg van groot belang voor de manier waarop zij omgaan met hun ouders. Atil zegt hierover het volgende:

Allah zegt, gehoorzaam jullie ouders, dan gehoorzaam je mij, maar gehoorzaam ze niet als ze tegen de Islam ingaan. En in hun oude tijd moet ik ze steunen. Je mag zelfs niet zuchten tegen je ouders. Meestal heb je je ouders wel lief. Het zijn de mensen die voor je gezorgd hebben zonder er iets voor terug te vragen, hoe kan je hen respectloos behandelen. Dat staat in de Qur'an en dat probeer ik zoveel mogelijk na te leven.

De geïnterviewde mannen uit deze generatie zijn dagelijks actiever bezig met hun geloof dan het merendeel van de vrouwen. Ceylan, Evin en Rezzan hebben als kind wel Qur'an lessen gevolgd, maar hebben zich sindsdien niet meer op een zelfde manier in het geloof verdiept. Bepaalde islamitische waarden hebben zij in hun jeugd wel meegekregen, maar hun dag wordt niet bepaald door religieuze handelingen zoals bij de mannen. De mannen en de vrouwen uit deze generatie gebruiken religie waarschijnlijk verschillend als moreel register als religie een andere plek heeft in hun leven. Wanneer religie een minder prominente rol speelt in het dagelijkse leven van veel vrouwen van deze generatie kan dit ook betekenen dat religie als moreel register door hen veel minder vaak gebruikt wordt.

8.3 Zelfontwikkeling

Van alle geïnterviewden uit de eerste generatie is het zo dat beide partners fulltime of parttime werkzaam zijn. Evin geeft aan dat zij werkt omdat zij dat wil, ze wil niet continue thuis zijn en op de kinderen passen. Haar werk kan beschouwd worden als een manier waarop zij zichzelf ontwikkeld.

Rezzan werkt ook fulltime en geeft aan het leuk te vinden zich in haar werk te ontwikkelen. In de familie van opa Kazim was het juist het geval dat de vrouwen uit de familie liever bij hun gezin waren als er al genoeg inkomsten door de man werden gegenereerd. Aan de ene kant zijn er vrouwen in de jongere generatie die er voor kiezen om thuis te blijven als dit kan en aan de andere kant zijn er vrouwen die het zelf prettig vinden om te werken. Voor Rezzan is haar werk een aanvullende reden waarom zij niet voor haar ouders zou willen zorgen.

Nee wij zijn daar- nee dat kan gewoon niet drie vier uur per dag. Wij werken. Ik kan sowieso niet. Mijn zus woont in Delfzijl, die werkt ook fulltime. Mijn broer die woont in de stad- al woonden we daar.....en misschien als we huisvrouw waren dat we het dan wel doen. Maar als je werkt ga je dat niet doen dan.

Zij vindt dat zij zelf individualistische waarden aanhangt zoals zij deze in Nederland ziet en heeft het idee dat de Turkse Nederlanders uit haar kennissenkring ook meer individualistische waarden aanhangen. Zij merkt een groot verschil tussen zichzelf en haar schoonzussen in Turkije. Rezzan vindt dat zij zich veel te veel opofferen voor andere leden familie en wil dit zelf niet zo doen.

Dat beide partners werkzaam zijn kan er mee te maken hebben dat zij zich ook financieel willen voorbereiden op een toekomst met studerende kinderen. Zo vindt Evin het belangrijk dat haar kinderen een goede opleiding gaan doen. De kleindochter van opa Kazim vertelt dat haar ouders heel hard gewerkt hebben zodat zij en haar zussen goede opleidingen kunnen doen. Ouders lijken het dus belangrijk te vinden dat hun kinderen goede kansen hebben voor de toekomst. Zij willen graag dat hun kinderen zich ontwikkelen. De vraag is hoe deze zelfontwikkeling zich moet verhouden tot familieverplichtingen.

8.4 Zorgacceptatie

De jongere generatie begrijpt dat zorg en ondersteuning voor hun ouders door een vreemde erg moeilijk door hun ouders te accepteren is. Zij begrijpen dat de taalbarrière en cultuurverschillen te groot zijn voor hun ouders om zich op hun gemak te voelen met zorgvoorzieningen. Uit respect voor hun ouders willen zij hen zorg bieden die past bij hun verwachtingen. De coördinator bij het NMI zou om deze reden liever willen dat haar ouders in Turkije naar een verpleeghuis gaan. Daar zijn zij in een cultuur die ze kennen en spreken ze de taal. Voor zichzelf ziet ze haar situatie later anders.

Ja ik spreek de taal en ik heb Nederland toch wel eigen gemaakt, ik ben ook buiten thuis, en niet alleen binnen thuis. Deelnemen aan de Nederlandse samenleving voor hen- voor mijn vader was het toch dat hij aan het werk was, voor mijn moeder was er gewoon geen enkel contact met de buitenwereld. Daar bestond hun deelname in de

Nederlandse samenleving uit. Voor mij is dat natuurlijk heel anders, ik neem volledig deel aan de Nederlandse samenleving. Ik leef gewoon zoals jij en ik, zoals elke autochtoon. Ik ben geïntegreerd, vind ik, ook al zeggen de anderen van niet, ik ben geïntegreerd.

Rezzan geeft ook aan dat zij, als zij ouder is, liever geholpen wordt door professionele zorginstelling dan dat zij haar kinderen vraagt voor haar te zorgen.

Ik zou later denk ik geen beroep willen doen op mijn kinderen, nee. Maar dat komt ook doordat ik zelf liever door een professionele organisatie geholpen wordt.

Verzorgingstehuis of bejaardentehuis, afhankelijk van hoe ik dan ben zeg maar. Maar ik zou denk ik niet bij mijn kinderen willen wonen. Tenminste laat ik het zo zeggen. Ik zou het niet van hen eisen. Als ze het zouden aanbieden en ik ben niet heel erg bedlegerig ofzo en de zorg niet heel zwaar is en ze zouden het aanbieden dan zou het wel een optie kunnen zijn. Als het heel zwaar is, zou ik dat mijn kinderen niet aandoen denk ik.

Daarnaast verwacht zij dat haar kinderen veel minder Turkse familiewaarden meekrijgen omdat zij opgroeien in een Nederlandse samenleving. Zij verwacht dat haar kinderen het normaal zullen vinden om hun ouders in een verpleeghuis te laten opnemen.

Ja, maar dat kan ook niet joh. Ik ken mijn kinderen, en weet je over twintig jaar dan is de samenleving zo veranderd, ik weet niet of mijn kinderen dan voor mij zouden willen zorgen. Zij zijn derde generatie dus zij krijgen van de Turkse normen en waarden veel minder mee. Zij groeien tussen Nederlanders, dus voor hen is het helemaal een standaard iets van we droppen mama bij een verzorgingstehuis. Denk ik dan. Ja als iedereen dat doet dan denken ze van dat is normaal en het kan.

Haar opvattingen over ouderenzorg lijken nog wel gebaseerd op het *citizen consumer regime*. Zij gaat er vanuit dat het vrij gemakkelijk zal zijn om ouderen over te laten aan professionele zorginstellingen terwijl het beleid er nu veel meer op gericht is dat mensen thuis blijven wonen en ondersteuning ontvangen uit het sociale netwerk. Ook Celal verwacht als hij en zijn vrouw ouder zijn dat zij enkel gebruik kunnen maken van professionele zorg zodat zij hun kinderen niet hoeven te belasten. Hoewel leden van de jongere generatie geen zorg van hun kinderen willen vragen als ze oud zijn, is het beleid er nu juist op gericht dat kinderen hun ouders wel ondersteunen.

Dat leden van de jongere generatie hun kinderen niet willen belasten met zorgtaken kan ook een indicatie zijn dat zij willen dat hun kinderen zich op hun baan en carrière kunnen richten. Op deze manier lijkt zelfontwikkeling een belangrijke rol te spelen voor de leden van de jongere generatie. Meer individualistische opvattingen lijken samen te gaan met een grotere mogelijkheid tot zelfontwikkeling. Beiden lijken ze meer aanwezig te zijn onder de jongere generatie.

8.5 Morele opvattingen

De morele opvattingen en register die ik vond onder de leden van de jongere generatie komen ten dele overeen met die van de oudere generatie, maar vertonen ook duidelijke verschillen. Allereerst lijkt het erop dat het register van familie en familieverplichtingen ook bij de jongere generatie een belangrijke rol speelt. De manier waarop zij dit register hanteren verschilt in sommige opzichten van de manier waarop ouderen het register hanteren. De leden van de jongere generatie zijn zich aan de ene kant bewust van de verwachtingen van hun ouders en willen hier ook aan tegemoet komen. Aan de ander kant lijkt het gezin voor de jongere generatie belangrijker geworden te zijn dan de extended family. Het gezin mag, volgens een groot deel van de geïnterviewden, niet lijden onder eventuele zorg voor ouderen. Respect ten aanzien van het eigen gezin lijkt voor de jongere generatie ook niet samen te hangen met de zorg die zij wel of niet van hun kinderen zullen ontvangen.

Het religieuze register lijkt onder de vrouwen van deze generatie voornamelijk terug te komen in hun opvattingen over wederkerigheid van zorg. De vrouwen zijn van mening dat het vanzelfsprekend is dat zij voor hun ouders zorgen nadat deze zo lang voor hen gezorgd hebben. Deze opvatting is zo ook terug te vinden in de Qur'an. Hoewel de vrouwen niet expliciet aangeven dat hun opvattingen een religieuze oorsprong hebben kan het alsnog zo zijn dat ze religieus van aard zijn. Veel vrouwen geven aan dat de Qur'an voor hen de richtlijn is voor een goed leven. Daarnaast zijn zij opgevoed door ouderen uit een generatie waarin cultuur en religie erg met elkaar verweven zijn. Dit kan er ook voor gezorgd hebben dat de religieuze opvattingen vaak als culturele opvattingen gezien worden. De vrouwen uit deze groep lijken daarnaast in mindere mate dan de oudere generatie zich in het dagelijkse leven bezig te houden met het geloof. De drie mannen uit deze groep zijn allen actief in de moskee en verwijzen naar de Qur'an als het gaat om ouderenzorg. De coördinator van de dagbesteding van Beweging 3.0 gaf aan dat de oudere dames die naar de dagbesteding kwamen actiever het geloof waren gaan belijden naarmate zij ouder werden. De vrouwen uit de jongere generatie worden nog niet zo met een naderend einde geconfronteerd als de oudere dames. Dit kan er voor zorgen dat er een verschil is tussen de vrouwen uit de jongere en de oudere generatie.

Zelfontwikkeling lijkt impliciet een belangrijke rol te spelen voor de leden van de jongere generatie. Een aantal vrouwen uit deze generatie geeft aan dat zij werken omdat ze dit graag willen.

Daarnaast is een goede opleiding voor de kinderen voor een groot deel ook van belang en willen zij hun kinderen niet met zorg belasten om hen zo de mogelijkheid te geven om met hun eigen leven bezig te zijn. Het lijkt erop dat zij er op deze manier voor willen zorgen dat hun kinderen zich kunnen ontwikkelen. Daarnaast vindt een aantal het een prettig idee dat zij gebruik kunnen maken van professionele zorgvoorzieningen waardoor de zorg niet volledig op hun schouders terecht komt.

In de interviews met leden van de jongere generatie komt niet duidelijk een wens naar zelfstandigheid naar voren. De jongere generatie bevindt zich over het algemeen ook niet in een positie waarin hun zelfstandigheid in het geding is. Zelfstandigheid is voor hen op dit moment vanzelfsprekend en vormt voor hen nu geen behoefte.

Hoewel de geïnterviewden zelf geen botsingen met hun ouders naar voren brachten lijkt het me mogelijk dat bepaalde opvattingen onder de jongere generatie kunnen botsen met opvattingen van de oudere generatie. Als het gezin de basis is geworden voor de jongere generatie in plaats van de extended family kan dit betekenen dat er minder aandacht en zorgen uitgaan naar andere familieleden. In het geval van Rezzan wordt al duidelijk dat zij haar weekenden graag voor zichzelf en het gezin heeft en daardoor minder vaak naar haar ouders toe gaat.

Andere mogelijke botsingen kunnen voortkomen uit de verschillende opvattingen over professionele zorg. Onder de leden van de jongere generatie is het meer geaccepteerd om gebruik te maken van professionele zorg. Murat stelt dat kinderen soms beter voor hun ouders zorgen door professionele hulp in te schakelen dan dat zij hun ouders zelf proberen te helpen en hen thuis houden. Deze opvatting kan botsen met opvattingen van ouderen dat elke andere zorg dan zorg door de familie taboe is. Dit lijkt echter nog niet het geval te zijn. Een groot deel van de jongere generatie wil tegemoet komen aan de wensen van hun ouders en zal hen zelf zo veel mogelijk ondersteunen. Daarnaast wijst Murat er ook op dat ouderen professionele zorg accepteren als zij hier rustig mee kennis hebben kunnen maken.

Hoofdstuk IX. Conclusie

In deze scriptie is er middels literatuur onderzoek en kwalitatief empirisch onderzoek antwoord gezocht op de vraag: Hoe spelen verschillende morele registers een rol bij twee generaties Turks-Nederlandse moslims, respectievelijk zestigplussers en hun kinderen, in hun denken over ouderenzorg tegen de achtergrond van de Nederlandse samenleving?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik eerst inzicht willen geven in de complexiteit van deze vraag. Allereerst is er sprake van verschillende culturele opvattingen over ouderdom en zorg die van invloed kunnen zijn op de manier waarop verschillende personen of groepen denken over ouderenzorg. De normen en waarden die in Nederland dominant zijn met betrekking tot ouderenzorg hoeven dit niet te zijn voor personen met een andere culturele achtergrond. Het kan zijn dat Turkse Nederlanders grote waarde hechten aan de Qur'an en de richtlijnen die daarin te vinden zijn met betrekking tot zorg voor ouderen. Kinderen dienen voor hun ouders te zorgen als deze hulpbehoevend zijn omdat hun ouders ook altijd voor hen gezorgd hebben toen zij klein waren en hulpbehoevend. Daarnaast kan het zo zijn dat bepaalde opvattingen over familie en familieverplichtingen een belangrijke rol spelen. In een traditioneel Turkse familie zijn er duidelijke rolverdelingen met bijbehorende taken voor alle familie leden. Hoewel de personen uit mijn doelgroepen dergelijke waarden en normen mee hebben gekregen vanuit hun familie hebben zij ook te maken met dominante normen en waarden in de Nederlandse samenleving en een migratiegeschiedenis. Tussen de oudere en de jongere generatie zijn de nodige verschillen te vinden als het gaat om opleidingsniveau, gebruik van de Nederlandse taal en plaats op de arbeidsmarkt. De jongere generatie heeft over het algemeen een hoger opleidingsniveau, gebruikt vaker de Nederlandse taal en heeft over het algemeen beter betaalde banen dan hun ouders. De jongere generatie identificeert zich echter nog wel met de Turkse cultuur en de Islam. Hoewel dit minder is dan de oudere generatie, is de etnische en religieuze identificatie onder de jongere generatie Turken groter dan onder de jongere generatie Marokkanen.

De twee generaties in dit onderzoek hebben daarnaast te maken met verschillende veranderingen in de Nederlandse samenleving. Steeds vaker lijkt er, door burgers en overheid, van immigranten, zoals Turken, verwacht te worden dat zij moreel en cultureel integreren. Er wordt van hen verwacht dat zij culturele normen en waarden overnemen die dominant zijn binnen de Nederlandse samenleving. In deze samenleving vinden echter continue veranderingen plaats. In de Nederlandse samenleving is er sprake van verschillende regimes met betrekking tot zorg die elkaar relatief snel hebben opgevolgd. In de verschillende regimes waren verschillende normen en verwachtingen dominant. Momenteel is er sprake van een participatiesamenleving waarbij er zo veel

mogelijk hulp wordt ingeschakeld vanuit het sociale netwerk. Anders dan in eerdere regimes wordt het door de overheid niet meer aangemoedigd om enkel op steun van de overheid te rekenen.

Het was de vraag of en hoe de verschillen in sociaal-economische status en mate van integratie tussen de verschillende generaties en de verschuivingen van invloed zijn op de manier waarop de twee generaties denken over ouderenzorg. Ik heb hierbij getracht de morele opvattingen van de verschillende groepen met betrekking tot ouderenzorg te onderzoeken vanuit een aantal verschillende morele registers. Ik heb hiervoor vier morele registers gebruikt die Schielke (2009; 2015) onder zijn respondenten vond. De registers met betrekking tot religie, familie en familieverbindingen, respect en zelfontwikkeling leken mij mogelijke registers die een rol konden spelen in het denken over ouderenzorg. Daarnaast vond ik zelf nog een mogelijk ander regime dat voor mensen van belang kan zijn; het regime van zelfredzaamheid. Naar aanleiding van de interviews heb ik een beeld geschetst van de morele registers die leden van de twee generaties hanteren in hun denken over ouderenzorg. De morele "landschappen" die ik op deze manier gevonden zijn alleen gevormd rond de vraag naar ouderenzorg. Bij verschillende morele vragen kan het zo zijn dat er bij de twee generaties andere "landschappen" naar voren komen. De verschillen in morele opvattingen zijn dus niet universeel geldend voor de generaties als het gaat om morele vraagstukken.

Hoewel alle geïnterviewden uit beide generaties zichzelf als moslim zagen, waren hier nog wel verschillen in te ontdekken. De mannen uit de oudere generatie gingen allen één of meerdere malen per dag naar de moskee. Sommigen wezen mij erop dat zij meer religieus waren geworden naar mate zij ouder waren geworden. De coördinator van de dagbesteding van Beweging 3.0 zag eenzelfde ontwikkeling bij de vrouwen van haar groep. Hoewel religie een belangrijke rol in hun leven speelt, lijkt de wens door familie verzorgd te willen worden niet direct religieus van aarde te zijn. Het morele register met betrekking tot religie zal een grote rol spelen in hun leven, maar komt niet direct naar voren met betrekking tot zorg. Enkel de mannen uit de jongere generatie verwijzen naar de Qur'an met betrekking tot ouderenzorg. Doordat religie vaak als een onderdeel van de Turkse cultuur gezien wordt kan het ook zijn dat de richtlijnen uit de Qur'an als cultureel bestempeld worden. Vrouwen uit de jongere generatie geven aan dat het een kwestie van wederkerigheid is omdat hun ouders ook voor hen gezorgd hebben. Dit komt overeen met wat er in de Qur'an. Zo bezien benaderen de vrouwen uit de jongere generatie ouderenzorg ook vanuit een religieus register.

Hoewel beide generaties het morele register van familie en familiebanden hanteren lijkt er een verschil te zitten in de familievorm die centraal staat. Dit register is bij de oudere generatie voornamelijk gevormd rond het idee van een extended family waarbij ook ooms, tantes, neven en nichten tot de directe familie gerekend worden. Onder de leden van de jongere generatie lijkt het

gezin de belangrijkste familievorm te zijn. De zorg voor het gezin is belangrijker dan zorg voor ouders en kan ervoor zorgen dat kinderen minder vaak hun ouders bezoeken. Leden van de jongere generatie willen over het algemeen later ook niet dat hun kinderen voor hen zorgen. Zij willen dat hun kinderen zich op hun eigen leven en eigen gezin kunnen richten. Één respondent uit de oudere generatie vindt nu ook al dat hij geen zorg van zijn kinderen mag vragen. Een dergelijke opvatting lijkt er ook mee te maken te hebben dat een aantal leden van de jongere generatie en één uit de oudere generatie het idee hebben dat zij vrij gemakkelijk gebruik kunnen maken van betaalbare zorgvoorzieningen. Deze opvattingen behoren echter meer bij het *citizen consumer regime* en niet bij het huidige *active participant regime*. Het huidige beleid is er juist op gericht dat familie en vrienden meer gaan bijdragen aan de zorg. De verwachtingen van leden van de jongere generatie met betrekking tot zorg sluiten op dit moment dus niet aan bij het huidige beleid. De jongere generatie ziet professionele zorg daarnaast juist als een vorm van goede zorg door de kinderen. Zij zorgen ervoor dat hun ouders professionele zorg krijgen, die zij zelf niet zo zouden kunnen bieden. Omdat velen graag tegemoet willen komen aan de wensen van hun ouders proberen zij wel de zorg zoveel mogelijk binnen de familie te houden. Op diverse manieren vormt het morele register van familie en familie banden een belangrijk register voor beide generaties met betrekking tot ouderenzorg.

Een dergelijke verschuiving, waarbij het gezin de kern vormt, kan gezien worden in het licht van culturele integratie van de Turkse gemeenschap. Ook het feit dat steeds meer Turkse vrouwen werkzaam zijn kan gezien worden als culturele integratie. Deze twee ontwikkelingen gaan echter minder gemakkelijk samen met de nieuwe participatiesamenleving. Deze vraagt juist van mensen dat zij meer tijd maken om de zwakkeren in de omgeving te ondersteunen. In dit geval hebben we te maken met een paradox. Aan de ene kant integreren leden van de Turkse gemeenschap terwijl deze vorm van integratie tegelijkertijd moeilijk verenigbaar is met de verwachtingen van de nieuwe participatiesamenleving. Opvattingen met betrekking tot ouderenzorg van de oudere generatie lijken nu juist weer beter aan te sluiten bij het nieuwe *active participant regime*.

Het register van zelfontwikkeling lijkt, indirect, een grotere rol te spelen onder de leden van de jongere generatie. Dat de jongere generatie wil dat hun kinderen later niet voor hen hoeven te zorgen zodat zij hun eigen leven kunnen leiden, kan gezien worden als een morele overtuiging met betrekking tot zelfontwikkeling. Zij willen hun kinderen de ruimte bieden om zich bezig te houden met een carrière en een eigen gezin. Er kan gezegd worden dat zij graag willen dat hun kinderen de ruimte hebben voor zelfontwikkeling.

Een register dat ook een rol lijkt te spelen bij de oudere generatie is het register van zelfredzaamheid. Ouderen willen zelfstandig blijven wonen en kiezen er volgens een coördinator bij het NMI regelmatig voor om te emigreren naar Turkije waar zij zichzelf kunnen redden. Leden van de oudere generatie zitten vaker en sneller in een positie van afhankelijkheid doordat zij niet bekend

zijn met de taal en de cultuur. Juist doordat ze op een eerdere leeftijd geconfronteerd worden met afhankelijkheid kan het zo zijn dat een mate van zelfredzaamheid bewaren voor hen belangrijk is. Dit register kan moeilijk te verenigen zijn met het morele register van familie en familieverplichtingen en lijkt tegenstrijdig. Toch lijken beide opvattingen naast elkaar te bestaan. Juist door het register van zelfredzaamheid toe te voegen is het mogelijk om deze twee opvattingen naast elkaar te laten bestaan.

Als analytisch model lijkt het concept van morele registers, zoals Samuli Schielke (2009, 2015) dit gebruikt, goed bruikbaar in dit onderzoek naar opvattingen onder leden van twee verschillende generaties. Op deze manier zijn subtiele verschuivingen en veranderingen waar te nemen die minder gemakkelijk te vinden zijn als menselijke moraliteit als één coherent geheel wordt beschouwd. Daarbij denk ik niet alleen dat mensen op verschillende momenten vanuit verschillende registers kijken naar, en spreken over, de wereld, maar dat bepaalde registers over de loop van de tijd een meer prominente of minder prominente rol kunnen gaan spelen. Zelfontwikkeling kan op jongere leeftijd een dominant register zijn, terwijl religie juist later in het leven een dominant register lijkt te worden.

Het nadeel aan een dergelijke benadering van menselijke moraliteit is de mogelijkheid dat een persoon zich niet bewust is van de verschillende registers en deze ook niet als zodanig zal herkennen (Ewing, 1990). Dit brengt met zich mee dat mensen de verschillende registers niet kunnen benoemen. Het concept van morele registers wordt daarmee een extern construct dat door de wetenschapper gevormd is. Het is de wetenschapper die invulling geeft aan bepaalde termen en bepaald wat er binnen welk register valt. Voor dit onderzoek heb ik zelf vragenlijsten opgesteld waarmee ik inzicht wilde krijgen in het gebruik van de verschillende perspectieven. Mijn invulling van de verschillende registers is bepalend geweest voor de invulling van de verschillende perspectieven en heb daarmee een grote rol gespeeld in de manier waarop de informatie gestructureerd is. Het concept van morele registers is daarmee niet een "objectief" instrument al geldt dit natuurlijk voor meerder instrumenten binnen de (geestes)wetenschappen.

Veel Turks-Nederlandse ouderen willen liever niet naar een verpleeghuis omdat zij bang zijn dat er geen rekening gehouden wordt met hun religieuze en culturele achtergrond. De projectcoördinator van Beweging 3.0 stelt dat cultuursensitieve zorg een uitkomst is voor deze groep en hun kinderen. De jongere generatie geeft aan dat zij als zij hulp nodig hebben in de toekomst gebruik willen maken van reguliere zorgvoorzieningen. De Nederlandse taal vormt voor hen geen belemmering. De vraag is dan hoelang specifieke zorg voor Turkse ouderen nodig zal zijn als de jongere generatie aangeeft dat dit voor hen niet nodig is. Wel blijft er de behoefte aan religieuze voorzieningen zoals halal voedsel

en de mogelijkheid tot gebed. Dit is echter ook mogelijk in een regulier verpleeghuis waarbij er aandacht is voor cultuurverschillen.

Tot slot wil ik nog een aantal aanknopingspunten aandragen voor vervolgonderzoek. Allereerst kan een dergelijk onderzoek op grotere schaal uitgevoerd worden waarbij er een grotere diversiteit van mensen geïnterviewd wordt. Vrijwel al mijn respondenten bezochten een Diyanet moskee, terwijl er ook grote groepen Nederlandse moslims zijn die zichzelf tot een andere islamitische groepering rekenen. Daarnaast geldt met name voor de oudere generatie dat een gelijkmatiger verdeling tussen mannen en vrouwen voor een representatiever beeld kan zorgen.

Voor vervolgonderzoek lijkt het beter te zijn als een gehele familie geïnterviewd wordt als het gaat om verwachtingen en familieverplichtingen. Op het moment dat ouders, kinderen en kleinkinderen samen geïnterviewd worden ontstaat er een completer beeld. Met dit huidige onderzoek staan de leden van de jongere en leden van de oudere generatie los van elkaar. Dit maakt het lastig om de verschillende opvattingen met elkaar te vergelijken.

Bronnen

- Abd al Ati, H. (1977). *Family structure in islam*. Indianapolis: American Trust Publication.
- Alfarah Z., Ramadan, F. H., Cury, E. & Brandeis, H. (2012) Muslim nursing homes in the United States: Barriers and prospects. *Journal of the American Medical Directors Association*. 13 (2), 176- 179.
- Arberry, A. (1982). *The Qur'an interpreted*. New York: Oxford University Press.
- Ajrouch, K.J. (2005). Arab-American immigrant elders' views about social support. *Aging en Society*, 25 (5), 655-673.
- Ajrouch, K.J. (2007). Resources and well-being among Arab-American elders. *Journal of Cross-cultural gerontology*. 22 (2) , 167- 182.
- Ajrouch, K.J. (2008). Muslim faith communities: Links with the past, bridges to the future. *Generations*, 32 (2), 47- 50.
- Ajrouch, K.J. & Fakhoury, N. (2013). Assessing needs of aging Muslims: A focus on metro- Detroit faith communities. *Contemporary Islam*, 7 (3), 353-372.
- Azak, U. (2009). Islamitische organisaties van Turkse immigranten in Nederland. In: Vellenga, S., Harchaoui, S., El Madkouri, H. en Sijses, B. (reds.), *Mist in de polder: Zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (pp. 67- 86). Amsterdam: Aksant.
- Baeke, G., Wils, J.P. & Broeckaert, B. (2012). “ Be patient and grateful” - Elderly Muslim women’s response to illness and suffering. *Journal of Pastoral Care & Counselling*, 66 (3), 1-9.
- Blaikie, A. (1999). *Ageing and popular culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Canatan, K. (2001). *Turkse islam: Perspectieven op organisatievorming en leiderschap in Nederland*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Cole, T. R. (1992). *The journey of life: A cultural history of aging in America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duyvendak, J.W., Tonkens, E. & Hurenkamp, M. (2010). Culturalization of citizenship in the Netherlands. In: d'Appolonia, C. en Reich, S. (red.), *Managing ethnic diversity after 9/11: Integration, security and civil liberties in transatlantic perspective* (pp. 233-252). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Ewing, K.P. (1990). The illusion of Wholeness: Culture, self, and the experience of inconsistency. *Ethos*, 18 (3), 251-278.
- Geelen, R. & Üc'ler, E. (2004). Thuis in den vreemde. Wat vragen Turkse Nederlanders van ouderenzorg. *Denkbeeld*, 16, 164-167.
- Good, B. J. (1994). *Medicine, rationality and experience. An anthropological perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gorder, van A.C. & Ellor, J.W. (2008). Ethnogeriatrics and comparative religions methods for gerontological research into topics of religion and spirituality. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 20 (3), 206- 219.
- Khan, S. & Ahmad, M. (2014). The case for Muslim aged care in the West. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 26 (4), 281-299.
- Kleinman, A. (1980). *Patients and healers in the context of culture: An exploration of the borderland between anthropology, medicine, and psychiatry*. Los Angeles: University of California Press.
- Landman, N. (1992). *Van mat tot minaret: De institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam: VU uitgeverij.
- Maliepaard, M., Lubbers, M. & Gijssberts, M. (2010). Generational differences in ethnic and religious attachment and their interrelation. A study among Muslim minorities in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies*, 33 (3), 451-472.
- Maussen, M. (2006). *Ruimte voor islam? Stedelijk beleid, voorzieningen en organisaties*. Apeldoorn: Het Spinhuis.
- Moody, H. R. (1990). The Islamic vision of aging and death. *Generations*, 14 (4), 22-24.
- Muus, Ph. J. & Penninx, R. (1991). *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland: Een analyse van de ontwikkelingen tussen 1970- 1990, een vooruitblik op te verwachten immigratie en de consequenties voor beleid*. Den Haag: Directie Coördinatie Minderhedenbeleid, Directoraat-Generaal Openbaar Bestuur, Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Oruc, I. (2010). Challenging the ageing future: The impact of aging in working life in Turkey. In: Vettori, S. (red.), *Ageing Populations and Changing Labour Markets : Social and Economic Impacts of the Demographic Time Bomb* (pp. 155-184). Surrey: Gower Publishing Limited.
- Prins, K. S. (1996). *Van 'gastarbeider' tot 'Nederlander': Adaptatie van Marokkanen en Turken in Nederland*. Groningen: Universiteit Groningen.
- Rijksoverheid (z.d.). Hoe is de zorg en ondersteuning per 2015 geregeld? <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/zorg-in-zorginstelling/vraag-en-antwoord/organisatie-zorg-en-ondersteuning-per-2015>. Geraadpleegd op 27 juni 2016.
- Sapp, S. (2008). Morality and respect: Aging in the Abrahamic traditions. *Generations*, 32 (2), 20-24.
- Schielke, S. (2009). Being good in Ramadan: Ambivalence, fragmentation, and the moral self in the lives of young Egyptians. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 15, Issue Supplement s1, s24-s40.
- Schielke, S. (2015). *Egypt in the future tense: Hope, frustration and ambivalence before and after 2011*. Bloomington: Indiana University Press.
- Schinkel, W. (2008). The moralization of citizenship in Dutch integration discourse. *Amsterdam Law Forum*. 1 (1), 15-26.

Sefkat,Zorggroep Elde (z.d.). *Vragen*.[http://www.zge.nl/ Verpleeghuis -Sefkat/Algemeen/--Vragen](http://www.zge.nl/Verpleeghuis-Sefkat/Algemeen/--Vragen). Geraadpleegd op 24 mei 2016.

Slootman, M.(2015). Substantive signifiers? Ethnic and religious identifications among second-generation immigrants in the Netherlands. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, geraadpleegd van <http://www.tandfonline.com.proxy.library.uu.nl/doi/pdf/10.1080/1070289X.2015.1035722>.

Smits, C. & de Graaff, F. (2007). Tussen informele en formele zorg. *Denkbeeld*, 19, 48-50.

Sociaal Cultureel Planbureau (2004). *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Sociaal Cultureel Planbureau (2010). *Sociaal en cultureel rapport 2010*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Sunier, T. (1996). *Islam in beweging: Turkse jongeren en islamitische organisaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Sunier, T. (2000). Verzuilen of niet verzuilen Dat is de vraag. *Migrantenstudies*, 16 (1), 54-58.

Sunier, T. & Landman, N. (2015). *Transnational Turkish Islam: Geographies of Religious Activism and Community Building in Turkey and Europe*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Thane, P. (2010). The history of aging and old age in "western" cultures. In: Cole, T.R., Ray, R.E. en Kastenbaum, R. (red.), *A guide to humanistic studies in aging. What does it mean to grow old?* (pp. 33-53). Baltimore: Johns Hopkins University Press, 33-53.

Tonkens, E. (2012). Working with Arlie Hochschild: connecting feelings to social change. *Social Politics*, 19 (2), 194- 218.

Yerden, I. (2000). *Zorgen over zorg: Traditie, verwantschapsrelaties, migratie en verzorging van Turkse ouderen in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Bijlage

English summary

In this thesis I have sought to find an answer to the question what views two generations of Turkish Dutch Muslims hold regarding elderly care in the Netherlands. This research is based on in-depth interviews with six Turkish-Dutch elderly of sixty years and older and seven interviews with Turkish Dutch people between the ages of thirty and fifty-five. In addition I have interviewed several people working for organisations that deal in different ways with care for the elderly Turkish Dutch. In the interviews with the two generations of Turkish Dutch I have made use of Schielkes's (2009; 2015) concept of *moral registers*. He found that people can hold several moral registers that not always go well together. People can use different registers when discussing different moral issues. Schielke found seven registers among the young Egyptian men of his research, of which I will use four and add one of my own. Schielke's registers that I have used are the ones concerning *religion, family and kinship, respect* and *self-realization*. The one that I added is *self-reliance* and also concerns self-worth.

Several factors can play a role in the way people of the two generations form their views regarding elderly care. The elderly generation was born in Turkey and initially came to the Netherlands to work for a few years. During these years there was no need for them to learn Dutch because they were only surrounded by people of their own Turkish background. When they decided to stay, learning Dutch proved too difficult for many. These people mostly had physically demanding, low-paying jobs. Their children often went to school in the Netherlands and were able to learn Dutch much better. Their average level of education is higher and they often hold better-paid jobs. The younger generations differs in several ways from the elderly generation. It was also found that the younger generation on average identified less with their Turkish and Islamic background than people from the elderly generation. These differences can be of influence on the views the two generations hold regarding elderly care.

Policy and dominant views regarding elderly care and immigration in the Netherlands can also have an effect on the way people think about elderly care. Policy concerning elderly care has changed rapidly in the Netherlands during the past hundred years. When the Turkish immigrants came to the Netherlands, the state provided for nearly all health-care facilities. Now that these people are old and are in need of care, policy concerning elderly care has changed. Policy is now more focused on support from the social network. Children, family and friends now need to support their elderly in addition to professional care.

Islamic texts and Turkish culture can also be of importance to both generations. In the Qur'an it is stressed that it is a religious duty to take care of one's parents when they are old. In a traditional

family structure, as can be found on the Turkish countryside, it is the duty of one of the sons and his wife to live together with his parents and take care of them. Since a lot of the Turkish immigrants came from the countryside, it is possible that this family structure can also be found among the two generations of Turkish Dutch.

It may be evident that the question concerning elderly care for Turkish Dutch Muslims is complex. Many factors may have an effect on the way the two generations think about elderly care.

Using the concept of moral registers, I was able to create a "map" for both generations regarding their views on elderly care. It seems that religion is hardly used when people talk about elderly care. To care for the elderly is deemed natural because the elderly have always taken care of their children. This argument, however, is also used in the Qur'an. In a way people do use a religious argument. That religion is viewed as a part of culture can be an explanation why hardly any of the interviewees see their argument as religious. It is cultural and thereby encompasses this religious argument. Elderly tend to be more religious now that they see the end nearing.

In terms of family and kinship it seems that both generations use this register. However, there does seem to be a difference in the way the two generations use this register. For the elderly the extended family is normative, for the younger generation this seems to have shifted to the nuclear family. The children and nuclear family are more important for the younger generation and may not suffer from possible care for the elderly parents. The elderly, however, expect their children to care for them because they don't want to go to a nursing home.

Self-realization seems to be important to the younger generation as they don't expect care from their own children in order to allow them to pursue a career or focus on their own family. This, for me, indicates that the younger generation wants their children to be able to develop themselves.

Self-reliance was a register that I mainly found among the elderly generation. Some of the elderly wished to remain in their own house and take care of each other. A lot of Turkish elderly also move back to Turkey because that is where they are familiar with the language and culture. In Turkey they are able to take care of themselves whereas here they have to rely on their children for translation and support.

Different registers seem to be important for the two generations or are used in different ways. In some ways the younger generation Turkish Dutch seems to have integrated culturally. More women have paid jobs and the nuclear family seems to have become the norm. That both partners now have paid jobs poses some difficulty regarding the now-dominant policy concerning elderly care. On the one hand society asks of immigrants that they integrate (both partners working etc.) and on the other hand people are expected to take care of their parents.

Interviews

Oudere generatie: Kazim (man)	interview afgenomen op 31 mei 2016	
Azize (vrouw)	interview afgenomen op 31 mei 2016	
Aziz (man)	interview afgenomen op 15 juni 2016	
Koray (man)	interview afgenomen op 15 juni 2016	
Gökmen (man)	interview afgenomen op 20 juni 2016	
Fatih (man)	interview afgenomen op 20 juni 2016	
Jongere generatie: Celal (man)	interview afgenomen op 9 mei 2016	
Murat (man)	interview afgenomen op 27 mei 2016	
Atil (man)	interview afgenomen op 31 mei 2016	
Ebru (vrouw)	interview afgenomen op 7 mei 2016	
Rezzann (vrouw)	interview afgenomen op 17 mei 2016	
Evin (vrouw)	interview afgenomen op 4 juni 2016	
Ceylan (vrouw)	interview afgenomen op 19 juni 2016	
Organisaties: Mimosa thuiszorg en dagbesteding (zorg coördinator)		2 mei 2016
Beweging 3.0 (project coördinator)		18 mei 2016
Beweging 3.0 (coördinator dagbesteding)		16 juni 2016
Nederlands Migratie Instituut (coördinator en consultant)		19 mei 2016
Nederlands Islamitische Bond voor Ouderen (voorzitter Utrecht)		17 juni 2016

Interviewvragen semi-gestructureerd interview

Jongere generatie

- Profiel: - Hoe oud bent u?
- Hoe lang bent u al in Nederland?
- Naar welke moskee gaat u?

Religie

- Welke rol speelt uw religieuze achtergrond in uw leven?
 - Spelen praktische voorschriften een belangrijke rol?
 - Of zijn de waarden en normen die u er in vindt belangrijker voor u?
 - Verschilt u daarin van uw partner?
- Hoe zou u uw religieuze leven typeren?
- Welke aspecten daarvan zijn voor u het belangrijkste?
 - Probeert u die ook mee te geven aan uw kinderen?
 - Hoe doet u dat?
- Welke waarden haalt u/ vindt u in uw religie?
 - Hoe krijgen deze vorm?
- Is uw religie juist iets voor uzelf, of iets wat u wilt delen met anderen?
- Welke rol speelt de religieuze gemeenschap voor u?
- Hoe verhouden uw Turkse achtergrond (cultuur) en uw religieuze achtergrond zich tot elkaar?

Zelfontwikkeling

- Wat zijn voor u belangrijke doelen in het leven? Waar streeft u naar? (Wilt u iets in uw werk bereiken/ gezinsleven/ oude dag voorziening/ zelfstandig zijn)
 - Hoe heeft dat zich in de loop van de tijd ontwikkeld?
- Wat wilt u straks bereikt hebben?
- Wat zijn voor u belangrijke activiteiten in uw leven? (Werk/vrienden/familie/sport/enz.)
 - Zijn er nu andere dingen belangrijker dan eerder?
 - Denkt u dat er in de toekomst andere dingen belangrijker zullen worden?
 - welke?
- Als u denkt aan zelf ontwikkeling, is dat dan meer in religieuze zin, of vindt zich dat in andere aspecten van het leven?

Familie en gemeenschapsverplichtingen

- Wat zijn belangrijke waarden en normen die u meegekregen heeft vanuit uw familie?
 - Heeft u het idee dat u andere waarden en normen belangrijk vindt dan uw ouders?
 - Waardoor komt dat/ waaraan ligt dat volgens u?
- Worden er bepaalde dingen van u verwacht vanuit de familie of gemeenschap?
 - Wat betekent dat voor u?
- Hoe ziet de familie er uit?
 - Wie wonen waar?
 - Hebben bepaalde mensen een bepaalde rol?
 - Hebben bepaalde mensen een duidelijke taak binnen de familie?
- Hoe is uw relatie met uw ouders en broers en zussen?
 - Is het belangrijk dat jullie elkaar vaak zien en spreken?
 - Waarom?

- Bent u bereid om andere dingen op zij te zetten voor uw familie?
 - Voor wie?
 - In welke gevallen?

Ouderenzorg

- (we hebben net gesproken over de rol van de Islam in uw leven) Hoe beïnvloed dat de manier waarop u over zorg voor ouderen/ uw ouders denkt?
- Ik heb begrepen dat het vanuit de Islam een morele verplichting is om voor ouders en ouderen te zorgen, hoe ziet u dit?
 - Hoe wil u vorm geven aan die zorg?
 - Is dat door zelf te zorgen?
 - Is dat door professionele hulp te organiseren?
 - Is dat door gebruik te maken van de voorzieningen die er zijn?
- Hoe is de situatie nu met uw ouders?

Als zij al zorg nodig hebben:

- Hoe ziet deze zorg er uit?
- Wie levert deze zorg?
- Ziet u verschil tussen mannen en vrouwen hierin?
 - Hoe ziet dat verschil er uit?
- Hebben u en uw ouders hierover dezelfde ideeën?
 - Hoe verschillen die van elkaar?
- Wat vindt u het belangrijkste in de zorg voor uw ouders?
- Wat zou u voor uw ouders willen als de zorg die zij nodig hebben veel zwaarder zou worden?
 - Zou u ze in huis nemen, of is privacy juist belangrijk?
 - Waarom?
- Wat zouden zij dan zelf willen?
- Welke rol speelt taal voor uw ouders?
- Hebben zij nog veel contact met anderen, en hoe belangrijk is dit voor hen?
- Wat vindt u bijvoorbeeld van dagbesteding?
 - Aan welke voorwaarden zou dit moeten voldoen?
- Heeft u het idee dat u weet wat er allemaal mogelijk is en wat de regels zijn om ergens voor in aanmerking te komen?
- Aan welke voorwaarden zou professionele zorg moeten voldoen voor uw ouders?
 - Zijn dit voorwaarden waaraan niet tegemoet gekomen wordt in de "reguliere" zorg?

Als ouders in het buitenland zitten:

- Zijn zij zelf teruggekeerd, of altijd daar gebleven?
 - Als ze zijn terug gekeerd, met wat voor reden was dit?
 - Als zij daar gebleven zijn, zou u ze dan naar Nederland willen halen? Of zelf naar Turkije willen gaan?
- Hoe ervaart u de afstand nu zij ouder worden?
- Wat betekent dit voor het contact?
- Als zij zorg nodig gaan hebben, wie verzorgt die dan?

Als ouders nog geen zorg nodig hebben:

- Als uw ouders straks zorg nodig hebben wie gaat die zorg dan geven? (uzelf/ broers of zussen/ zorginstelling)
- Welke overwegingen spelen daarbij een rol?
 - Zou u bijvoorbeeld minder gaan werken?
 - Welke rol speelt uw eigen gezinsleven daarin?

Zelf ouder

- Als u straks zelf ouder wordt en zorg nodig heeft, hoe zou dit er dan uit moeten zien?
- Wat verwacht u dan van uw familie?
- Ervaart u hierin verschil met uw ouders?
 - Hoe ziet dat er uit?

Oudere generatie

Profiel: - Hoe oud bent u?

- Hoe lang bent u al in Nederland?
- Naar welke moskee gaat u?

Religie

- Welke rol speelt uw religieuze achtergrond in uw leven?
 - Spelen praktische voorschriften een belangrijke rol?
 - Of zijn de waarden en normen die u er in vindt belangrijker voor u?
 - Verschilt u daarin van uw partner?
 - Ziet u een verschil in de manier waarop u uw religie beleeft en de manier waarop uw kinderen dat doen?
- Hoe zou u uw religieuze leven typeren?
- Heeft uw religie op elk moment in uw leven dezelfde rol gespeeld?
 - Waardoor was het verschillend op verschillende momenten?
- Welke aspecten daarvan zijn voor u het belangrijkste?
 - Probeert u die ook mee te geven aan uw kinderen?
 - Hoe doet u dat?
- Welke waarden haalt u/ vindt u in uw religie?
 - Hoe krijgen deze vorm?
- Is uw religie juist iets voor uzelf, of iets wat u wilt delen met anderen?
- Welke rol speelt de religieuze gemeenschap voor u?
- Hoe vaak gaat u naar de moskee?
- Hoe verhouden uw Turkse achtergrond (cultuur) en uw religieuze achtergrond zich tot elkaar?

Zelfontwikkeling

- Wat zijn voor u belangrijke doelen in het leven? Waar streeft u naar? (Wilt u iets in uw werk bereiken/ gezinsleven/ oude dag voorziening/ zelfstandig zijn)
 - Hoe heeft dat zich in de loop van de tijd ontwikkeld?
- Wat wilt u straks bereikt hebben?
- Wat zijn voor u belangrijke activiteiten in uw leven? (Werk/vrienden/familie/sport/enz.)
 - Zijn er nu andere dingen belangrijker dan eerder?
 - Denkt u dat er in de toekomst andere dingen belangrijker zullen worden?
 - welke?
- Als u denkt aan zelf ontwikkeling, is dat dan meer in religieuze zin, of vindt zich dat in andere aspecten van het leven?

Familie en gemeenschapsverplichtingen

- Wat zijn belangrijke waarden en normen die u meegekregen heeft vanuit uw familie?
 - Heeft u het idee dat u andere waarden en normen belangrijk vindt dan uw kinderen?
 - Waardoor komt dat/ waaraan ligt dat volgens u?
- Worden er bepaalde dingen van u verwacht vanuit de familie of gemeenschap, of verwacht u bepaalde dingen van de familie?
 - Wat betekent dat voor u?
- Hoe ziet de familie er uit?
 - Wie wonen waar?
 - Hebben bepaalde mensen een bepaalde rol?

- Hebben bepaalde mensen een duidelijke taak binnen de familie?
- Hoe is uw relatie met uw kinderen en broers en zussen?
 - Is het belangrijk dat jullie elkaar vaak zien en spreken?
 - Waarom?
- Verwacht u van uw familie dat zij andere dingen zoals werk opzij zetten zodat zij voor iemand binnen de familie kunnen zorgen?

Ouderenzorg

- (we hebben net gesproken over de rol van de Islam in uw leven) Hoe beïnvloedt dat de manier waarop u over zorg voor ouderen/ uw ouders denkt?
- Ik heb begrepen dat het vanuit de Islam een morele verplichting is om voor ouders en ouderen te zorgen, hoe ziet u dit?
 - Heeft u zelf ook te maken gehad met zorg voor ouders of schoonouders?
 - Wie heeft die zorg op zich genomen?
 - Als u daar nu op terug kijkt, wat vindt u dan van die periode?
- Wat verwacht u van uw kinderen nu u zelf ouder wordt?
 - zou u daadwerkelijke hulp van hen willen krijgen?
 - zou u willen dat ze alleen helpen met het organiseren en plannen van de zorg?
- Komt dat wat u verwacht ook overeen met wat u het liefste zou willen?
 - Hoe verschilt dit van elkaar?
- Vraagt u het aan uw kinderen als u iets nodig heeft?
 - Als niet: Waarom niet?
- Zou u met uw kinderen willen wonen?
 - Waarom wel/niet?
- Waar bent u het meest bang voor in de toekomst/ als u ouder wordt?
- Wat is voor u belangrijk om te kunnen blijven doen?
- Als u meer zorg nodig zou hebben, wat zou daarin dan belangrijk zijn voor u?

Als zij al zorg krijgen van een zorginstelling

- Wat vindt u ervan om zorg te ontvangen van een professionele zorginstelling?
- Heeft u bewust voor deze organisatie gekozen?
 - Op basis waarvan was dat?
- Hoe belangrijk is het voor u dat u zorg krijgt in uw moedertaal?
- Hoe belangrijk is het voor u dat er rekening gehouden wordt met uw religieuze achtergrond?
- Welke aspecten zijn voor u dan belangrijk?